

הלוויה על סף האוקיינוס ישראל נפרדת מזרוע בן-גוריון

דוד אוחנה ומיכאל פייגה

א. הקדמה: הנצחה בספר הגיונות סותרים
במלאת חודש למותו של דוד בן-גוריון ריחזה כתבת עיתון על המשמר על האזכרה:

קברו של בן-גוריון – לבן ורענן כחלמוני בבוקר חורפי קר, סביב גדר של חבלים, כבר עומד קהל אשר בא ליום השלושים כרי להתיוחד עם זכרו. צעירים וותיקים, חילים ומנהיגי עם, אנשי-ידות, חברי קיבוצים בכל קצבי הארץ, וחברי שדה-בוקר – כולם מאוחדים כאבל: הוא איננו עוד, הוא נאלם דום, הוא חסר [...] הדגל הכחול-לבן נע כאילו אחוז אישקט פנימי.¹

שנים לאחר מכן היו שהחלו לנטו כי מעמדו הייחודי של בן-גוריון לא נשמר ביסודו הישראלי. בתו רננה ציינה בראיון עיתונאי בשנת 2004:

כן, יש דיוט שכתוב של ההיסטוריה, כוונה לגמד את מפעל חייו, דמותו ותרומתו לארץ ולמדינה. אני שואלת אנשים צעירים, חברים של בני אורי, מה הם יודעים על בן-גוריון. במקרה הטוב יודעים שאבא הוא שדה תעופה ושדרה, ואלי, במקרה ממש טוב, גם שיש אוניברסיטה בנגב על שמו.² אבל על האדם? מעט יודעים פה. אין היום שום מורשת בן-גוריון. כלום.³

* מחקר זה נעשה בסיוע הקרן הלאומית למדעים. אנו מודים למריראל רם, לרונה סידלמן ואלמיר פלג על עזרתם.

1 בריכה קופשטיין, 'הדרך האחרונה', על המשמר, 2.1.1974.
2 רותי הדר, 'שכתוב את אבא, יריעות אחרונות, 7 ימים, 2004, 24.9.2004.
3

שמו ומתיקתו מיישם טקסים לזכרו. כל ספר העוסק בתקופתו מקדיש לו מקום נרחב, ובדיונים פוליטיים רבים מועלה שמו. עם זאת, במחקר האקדמי בישראל בנושא ייצוג הסדרה דמותו של מייסד המדינה באופן תמונה, אנו מבקשים להתמודד עם הסדר במחקר בעזרת תיאור וניתוח של אירוע היסטורי, שלמרבח האירועי אפשר להגדירו באירוע נשכה: ההלוויה של בן-גוריון בדצמבר 1973. בזמנו היה זה אירוע ממלכתי וציבורי גדול ורב רושם, שדווח בתקשורת בהרחבה, כולל התייחסויות עשירות למשמעותו ההיסטורית, אך העניין באירוע נעלם כמעט מידי. ההתייחסויות אליהן, הן בידיה הפוליטית התרבותית, והורדא בויורה המחקית, הן מועטות וכמעט אינן קיימות.⁵

טקס ההלוויה הוא טקס מעבר (rite of passage), שבו הופך המנהיג, בורדא מנהיג מכונן של אומה, מטובייקט רב משאב (השפעה) (אם אס פרש מפעילות ציבורית ונמך רב קורם לבן), לאובייקט סביל בריטואל בעל כללים ומנהגים ממוסדים המופקע לצרכים קולקטיביים. כאשר היה מנהיג לאומי, יש אומרים כמעט כולל-יכול, עשה בן-גוריון מאמצים להגדיר את החלוציות ואת הממלכתיות כסמלים לאומיים מכוננים. בטקסי ההלוויה נתנה לן, באמצעות צוואתו וההוראה שהכתיב, הזדמנות אחרונה להנהיל את תפיסת עולמו. כמו בחייו, גם במוותו הוא לא היה הסוכן היחיד, אלא אף לא העיקרי, בעיצוב האתוס הישראלי.

ההלוויה הנשכחת הייתה במונחים רבים אירוע מפתח. ישראל איבדה את האב המייסד, שאף שפרש שנים לפני כן מהנהגת המדינה ואף מעסקנות מפלגתית, סמכותו ורחפתו מעל הפוליטיקה הישראלית. בן-גוריון נפטר חודש לאחר סיום מלחמת יום הכיפורים, שהייתה קו פרשת מים בתולדות המדינה. רבים הבחינו בסימבוליות של רגע הסתלקותו, שבו נכנסה ישראל לשלב חדש ולא מוגדר. גורמים רבים משפיעים על הנצחתו של בן-גוריון לאורך השנים, וטקס ההלוויה ומקום הקבורה הם רק חלק מצומצם מהם. להנצחה יש חיים משלה, ומקומו של בן-גוריון בהזות הקולקטיבית הישראלית משתנה לאורך השנים כתוצאה מהשינויים החברתיים והפוליטיים. במילים אחרות, מחקר על ההלוויה אינו יכול לשמש מפתח להבנת מקומו של בן-גוריון בזות הישראלית, לשם כך יש צורך במחקר נרחב יותר. עם זאת, בחינה כזאת חושפת רגע משמעותי של התמודדות חברתית עם הסתלקותו של מנהיג מיתולוגי, מציבה את החברה הישראלית המשתנה במרכז הדין, ויכולה ללמד על משמעות הזיכרון שהנהיג מנהיגים מכוננים באמצעות רגע מותם ועל החלטותיהם בשאלת הנצחתם.

הלוייתו של בן-גוריון התאפיינה בסבר של הגינות סותרים ושל אינטרסים מורכבים שאפשר להלקם לשלושה הקשרים: האישי, הלאומי-ממלכתי והבידורקטי. ראשית קבע ריצונו של המנוח, כפי שבא לידי ביטוי הן בצוואתו והן בקביעה המוקדמת של מקום

5 על טקסי מדינה ראו, מעוז עזריהו, פולחני המדינה: תגינות העצמאות והנצחת תנופלים 1949-1956, קריית שדה-בוקר 1995; בתיה דנוך, 'שקיפות הכוח הנראה', בתוך: חוד חודי: טקסי הריבונות הישראלית, 1948-1958, קטלוג תערוכה, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב, תל-אביב 2001.

אפשר שרבוריה של רנה הם חריפים וגורפים, אך הם מבטאים טענה שראוי לברקה. אנו בוחרים במאמר זה את מקומו של בן-גוריון ביכרון הישראלי מנהיגות המבט של רגע מותו וקבורתו. אנו שואלים אם, כפי שציננה בתו רנה, המדינה קברה אותו יחד עם זכרו. עיקר המחקר על בן-גוריון, הן הבינופי והן ההיסטורי,³ מרגיש את עמדות המפתח שמילא בחייו ואת ההחלטות המכריעות שקיבל. דרך רגע המעבר בין החיים למוות אנו כווננים את מעמדו החתרני, הן זה שבהר לעצמו והן זה שבו נשמר בהכרה שעברה שינוי אידאולוגי, פוליטי וחברתי.

דוד בן-גוריון, ראש ממלכתה הראשון של מדינת ישראל, קבור לצד אשתו פולה במצוק המחקר להנה צין ביישוב הקורי על שמו, מדישת בן-גוריון. מקום קבורתו הוא אתר עלייה לרגל חילוני. רבים מבקרים בו אס בשל יחס כבוד אל האב המייסד של המדינה הישראלית, אס בשל הנוף הקסום מהמקום הרגע ואס בשל מיקומו בדרך לאתר תיירות משמעותי יותר, העיר אילת. במוות בן-גוריון הגדיר עצמו כמי שנוצב על הגבול בין המסגרות הממוסדות שהיה לו תפקיד ביצירתן לבין המרחבים המיועדים לגאולה בעויר, על הסף שבין הישות – אס קיבוץ שדה בוקר או המדישה, ואס מדינת ישראל בכללה – לבין המדבר והתהום. המחת שבין מרכיביו של המנהיג לבין המקום הפריפריאלי שבו בחר להיקבר הוא מאפיין מרכזי של הדרך שהחברה הישראלית זוכרת את מנהיגה המכונן.

השאלה כיצד הנוצח בן-גוריון וכיצד משתקפת דמותו במהלך השנים שחלפו מאז מותו, יכולה ללמד על הדימוי העצמי של החברה הישראלית. בחינה זו מצויה בהקשר של מחקרים רבים שנעשו בשנים האחרונות בנושא זיכרון ומיתוס. מחקרים עסקו במשמעות השואה וזכר הנופלים בקרב, במיתוסים הגרולים של מצדה ותל-חי, בהשיבות הארכאולוגיה וההיסטוריוגרפיה ואירועי יסוד דרמטיים כהקמת המדינה, ולעצים בטרואמות לאומיות כמלחמות ישראל ורצח דבין. הדרך שבה הוטבעו אירועי מפתח היסטוריים בדפוס מיתי ועצבו טקסים ציבוריים שהשתתו עליהם זותות תרבותיות משותפת או מתבדלות, מלמדת הן על מאפייני יסוד לאומיים והן על תהליכי שינוי עמוקים.⁴

לאור המחקר העשיר בנושא זיכרון והנצחה, מפליא שממחקר זה נפקד שמו ומקומו של דוד בן-גוריון, הנחשב אבי האומה הישראלית והאדם המשפיע ביותר על אופיה ועל תולדותיה. אין בכך לומר כי הוא אינו מונצח, או שאינו מוכר ונאכר. אתרים נקראים על

3 נציין כמה מההיגורפיות והמנותרפיות המרכזיות שנכתבו על בן-גוריון: שבת, קנאת דוד: בן-גוריון המעיר, תל-אביב 1976; מיכאל בריזחה, בן-גוריון, תל-אביב, כרך א, 1975. כרך ב, 1977, כרך ג, 1977 (להלן: בריזחה, בן-גוריון); מאיר אביזחה, בראי סודק, תל-אביב 1990; שלמה אהרונסון, דוד בן-גוריון: מנהיג הנוסעט ששקע, קריית שדה-בוקר 1999; טוביה פריילינג, חץ בערפל: בן-גוריון, תהומות הישוב והסיונות הצלה בשואה, קריית שדה-בוקר 2001; דוד אחונה, משיחות וממלכתיים: בן-גוריון והאנטלקטואלים בין זמן ומדינה לזמאולוגיה פוליטית, קריית שדה-בוקר 2003.
4 על הזות והאחרות הישראלית ראו, Charles Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983.

הישראלית, אך בה בעת גם מביט בביקורתיות מתמדת על הווייתו שעשתה ישראל ביחסה לאתוס החלוציות והפירות השממה.

ב. מבט משווה: הלזיות של מנהיגים וערכים לאומיים

המחקר העוסק בלאומיות ובהנצחה מתמקד ביוקנות המגולין שביז התנועה ההיסטורית של ההווה, המעצבת את העבר בהתאם לרוח התקופה שלה, לכיז העבר ההיסטורי המטיל את צילו על ההווה.⁶ כן גוררין עסק באינטרסיוניות בדרך שבה יראו אותו היוזרות הבאים ובינו את מעשיו, והציג אתגר לדיאלקטיקה הזאת. הוא היה סוכן המיתוס המרכזי של עצמו.⁷ זה הבטא ביומנו האישי, שהשק כתיבה אינטנסיונית מאוד (ואף אובססיבית) ובהכרה ההיסטוריוגרפית. אלה שימשו גם מסמכים בעלי חשיבות היסטוריוגרפית, המסיעים לחוקרים בהבנת התקופה ומנהיגיה, אם כי חשוב לבחנם בהחלטה, ככל מקור היסטורי.⁸ בשלהי פעילותו הפוליטית ביטא כן גוררין את רצונו לכתוב היסטוריה ובשאלות זאת הוא אינו הראשון או היחיד שביקש להעניק לדורות הבאים את פרשנותו האישית למאורעות שעיצבו ושנטלו בהם חלק.⁹ קדמו לו, בין היתר, של דה-גול וינסטון צ'רצ'יל, שאף זכה בפרס נובל לספרות. שנתיים שימשו לו מודל מודע. כן גוררין גם אינו יחיד שעיצב את טקסט ההללויה של עצמו ושקבע את מקום קבורתו. כאן, שוב, אפשר להשוותו לדה-גול שבוחר להיקבר בקולומביי, מחוץ ילדותו, או לפרנציסקו פרנקו, שבוחר כמקום קבורתו את טנטה קורו דה-ול דה לוס קאידוס, הארדטה הנשואה המורקשת להרגי מלחמה האזרחית הספרדית. בדומה להם כן גוררין הכניס קול ברור ואישי אל

6 על הדין בהשפעת העבר על ההווה וההווה על העבר ראו, למשל, Michael Schudson, 'The Present and the Past in the Past', *Communication*, No. 11 (1989), pp. 105-113; Jeffrey K. Olick and Joyce Robbins, 'Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices', *Annual Review of Sociology*, No. 24 (1998), pp. 105-140.

7 היסטוריה ביהדות ובמדינתה התרבותית, תל אביב 1991; יואב גלב, היסטוריה, זיכרון ותעמולה: היסטוריוגרפיה היסטורית בעולם ובארץ, תל אביב 2007. תחום הזיכרון והקולקטיבי בכלל התפתח מאז ומתמיד של אבי התחום, מוריס האלבוואכס. ראו, *The Collective*, Morris Halbwachs, *Memory*, New York 1980.

8 ראו, למשל, זאב צחור, 'כן גוררין כמעצב מיתוס', בתוך: דוד אוחנה ודורבט ס' יוסטר (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגליה של התודעה הישראלית, תל אביב 1995 (להלן: אוחנה ויוסטר (עורכים), מיתוס וזיכרון), עמ' 136-155; ארי בראל, מודע וטכנולוגיה בתפיסות וממדיניות של דוד בן גוררין בעשור הראשון למדינת ישראל (1948-1958), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוררין בנגב 2009, פרק ראשון.

9 ישעיהו ליצניק, 'יומני כן גוררין: 1915-1929', הוצעות כרך י' (1986), עמ' 403-411; מאיר אזוליה, עיל ריד הערביה, בתוך: דוד בן גוררין, זכרונות, כרך ג, בעריכת מאיר אזוליה, קריית שדה בקר 1987. ראו גם הוויכוח בין זאב צחור להודעה אודי בחברות א-ר של כוב העת בשנת 1974-1975.

בין הספדים היסטוריים שהותרו כן גוררין: מדינת ישראל המחדשת, תל אביב 1969, זכרונות, תל אביב 1971-1987, כרכים א'-ג, במערכת, תל אביב תש"ז-תש"ט, כרכים א'-ה.

קבורתו. כן גוררין נחשב למנהיג מכונן, אך תפיסת עולמו הייתה מקובלת רק באופן חלקי אפילו על אלה שראו עצמם ממשיכי דרכו, ואילו החברה הישראלית של שנות השבעים כבר התרחקה מרחק רב מרכים מהאידאליים שהוא ייצג. הלוייתו של כן גוררין אפשרה לו בפעם האחרונה לנסות ולהציג בטקס ממלכתי רב רושם מהם הערכים שצרכים להוביל את האומה.

שנית, במקביל לרצונו וכנינו לו ניצב ההגיון הממלכתי וחלואמי, שבא לריי כשיו בשיאפיותם של מנהיגי התקופה להעמיד את כן גוררין בהקשר שנואה להם ראו, נכון ותואם את האינטרסים הפוליטיים שלהם. כן גוררין הוא שהעמיד את ערך הממלכיות כמרכז ההווה הפוליטית של שנות המדינה הראשונות, אך לאחור ירדתו מזהבמת הצבורית עבר המשג שנויים משמעותיים. שילובו של המנהיג המכונן באתוס הישראלי המתהווה לא האם בהכרח את רצונו.

הביקורת שהבה את הטקס בהתאם לכללי הנהגה לטרינה הצעירה לא היה ניסיון רב באירועים סקסיים מוטע והי צורך להמציא מסורות ולעצן אותן בתקנות מדיניות. והניסיון שקדמו לקבורתו של כן גוררין נתפס ככושלים וכלא חואמים את הדימוי והעצמי המורדני שהמדינה הצעירה שאפה להציג. לטקס ההלוויה והקבורה של כן גוררין היה פרוטוקול מטורף שכפה את הגיונו הביקורטי הן על רצונו של הנפטר והן על זה של המדינה המנציחה.

אישים ומוסדות שונים רצו גם הם לעצב את האירוע ולבטא את יחסם לנפטר. הייתה בכך אירוניה, כיוון שמאפיין בולט של ההלוויה שזוכרים המשתתפים היא השתקה. זו נכפתה הן על ידי הנפטר עצמו כצוואתו, שאסר על השמעת הספדים בהלווייתו, והן על ידי הגיונו של טקס זיכרון למת, המזמין רגעי דממה. השתקה במהלך ההלוויה ההגשה את המשמעויות שניסה כן גוררין להעניק לה, אך היא גם אפשרה לקולות אלטרנטיביים להישמע. לא היה קול אחד וברור שהגדיר את משמעותו של האירוע, קול שיכול היה לפרוש את סיפורו של המת, כפי שהיה רוצה שיוספר.

הדרך שבה יזכר כן גוררין לא נקבעה באותם ימים, והקולות הממלכתיים והאטרנטיביים נאלצו להמשיך להיאבק בשנים הבאות. עם זאת, מוטיב חשוב המאפיין את הצגתו של כן גוררין הוא המתה שבין המרכז הכאיתי. עם זאת, מוטיב חשוב המאפיין המתה שבין הגדרתה כפרופיה נחשלת מצד אחד, וכספר חלוצי מצד שני. בחירתו של כן גוררין להיקבר בשדה בוקר הייתה מעין מסע צלינות (החוזר על עצמו באכזרות מדי שנה) של האליטות הישראליות אל המדבר הירדני המרוחק, היקרי מסוגי לתביעהו של כן גוררין ללכת בעקבותיו וליישב את הגלב. ההלוויה הייתה, אם כן, אירוע מכונן בתולדות המדינה. המדינה נפדה מבכיר מנהיגיה, ותוך כך נוצר אתר לאומי מקודש, מוקד עלייה לרגל לאומי-חילוני. אך כדי לעשות זאת העמידה המדינה מרכז סמלי הרחק מהמרכז הפוליטי, החברתי והמנהלתי. קבר כן גוררין הוא סמל מרכזי של הממלכיות

הסכמה על מעמדו כמנהיג מכונן, ויש מוסדות, אחרים ורחוקות המוציאים את שמו,¹⁴ חיסרון זה הוא בעל משמעות. הוא חשוב במיוחד בהתחשב בכך שבין-גוריון ניסה לעצב בעצמו את הנצחתו. עיצוב טקס ההלוויה ומקום הקבר היה המשיך ישיר לגוריון לעצב את הדרך שבה ייזכר בהיסטוריה הישראלית. יתרה מזאת, היה זה חלק מהפרויקט ההיסטוריוגרפי הישראלי לעצב את התודעה ההיסטורית בכללה, כך שהיחידה השלישית, שנוגנה תחת מנהיגותו, יהיה המשיך רציף לכית הראשון והשני מהעת הקדומה.

כארי שוורץ בחן כיצד נשתמרו נשיאי ארצות הברית בזיכרון האמריקני לאורך שנים, ובעיקר הנשיא הראשון, ג'ורג' ושינגטון, והנשיא במהלך מלחמת האזרחים האמריקנית, אברהם לינקולן.¹⁵ כפי שהבהיר שוורץ, בארצות הברית דמויות הנשיאים נוסות להצטרב בפנמתאון: הנשיאים מוצגים זה בצד זה כסדרה רציפה, וכך הם מבטאים את חשיבות המשלה ואת ההמשכיות הדמוקרטית מעבר לחשיבותו האישי של נשיא זה או אחר.¹⁶ עם זאת, לנשיאים חברות וולאזורים גאוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במלחמתו בדרום לקבוצת חברות וולאזורים גאוגרפיים. לינקולן הנהיג את הצפון במלחמתו בדרום הפורש, אך ככל שהודרום הפך לבעל עמדות רפובליקניות, הפך לינקולן לדמות המסמלת את דווקא את הערכים המקובלים בדרום. ככלל, הנשיאות האמריקנית נחשבת לסמל האתוס האמריקני, וערכים מרכזיים באים לידי ביטוי דרך הנשיאים הקשורים אליהם.

שתי דוגמאות מייצגות שני מודלים הפוכים של הנצחה. לאחר מותו של לינג ב-1924 היה ירכות המנהיגות הטובייטית כיצד ראוי לקיים את ההלוויה.¹⁷ לדעתם של רבים, ובהם טרוצקי ומשפחתו של לינג, הדבר הנכון לעשותו מבחינת מורשתו של המנהיג היה הלוויה צנועה, התואמת את האידיאולוגיה שלו, את אופיו ואת התנהגותו הידועה לרשואלים המלוכתי של פולחן הצאר. המתנגדים, ובראשם סטלין, טענו כי יש לאפשר לעם לתת כבוד ראוי למנהיג המות, ותביעתם התקבלה. פולחן לינג כדמות אבי האומה דמה במידה

טקסי המדינה הלאומיים והמלאימים. בכך הוא חתר תחת הגיגים, הגיון הלאומי של המנהיג לצורך הכלטת מוטיבים לאומיים בהתאם לתפיסה של בני התקופה. אפשר לומר כי במסגרת הלאומה המדינה את טקס ההלוויה של בין-גוריון, הלאים אותו בין-גוריון עצמו. קהילה לאומית מנהיגה עצמה באמצעות זיכרונה והמיתוסים הלאומיים המבטאים את האתוס המעצב את חייה.¹⁸ חוקרים רבים דנו בזיכרון הלאומי ובהגותו את השפעתם של החינוך בדת הספר, של טקסי הלאום, של בתי הקברות הצבאיים, של ההיסטוריוגרפיה והארכאולוגיה ופרויקטיות רבות נוספות. המחקר העוסק בזיכרון וכלאומיות מפותח מאוד גם בישראל, וחוקרים רבים עסקו במיתוסים הגדולים של מצדה ושל תל-חי, בהנצחת הנפלים, במשמעות ובר השואה ובהשתמרותם של רגעי מפתח היסטוריים בזיכרון הישראלי.¹⁹ תחת-החום במחקר היזכרון והלאומיות עוסק בהנצחתם של מנהיגים לאומיים, וכאן נותרה עדיין למחקר הישראלי ככרת דרך ארוכה. המנהיגים נחשבים למעצבי ערכי הלאום ודרכו בהיסטוריה בעתיד, ודרך הנצחתם מכבא הלאום את ערכיו. לעתים אף מקובל על הכול לזהות מדינה או את תהליך ההלאמה, האיחוד והשחרור שעברה עם דמותו של מנהיגה המודרני הראשון. כך, למשל, המהפכה של פידל קסטרו בקובה מזוהה עם המדינה שהנהיגה, ודמויות כבנטו מוסליוני, אדולף היטלר ופרנסיסקו פרנקו מזוהות עם המשטר שהקימו. מדינות שעברו מהפכות זוכרות את דמות המהפכן הראשון, מדינות שעברו תהליך שחרור זוכרות את מי שמונהגד בעיניהן כאבי האומה ומדינות שחרו מלחמות

טראומטיות זוכרות את המנהיג שהוביל אותן לקרב.

מחקרים ריגנים נערכו על הדרך שדור בין-גוריון ניסה לעצב את דמות העבר והזיכרון הישראלי,²⁰ אך טרם הוערך מקומו של בין-גוריון עצמו בתוך הזיכרון הזה.²¹ כיוון שקיימת

10 על חשיבות עיצוב תמונה של עבר לצורך גיבוש הלאום עמד כבר בנריקט אנדרסון בספרו הקלאסי קהילות מודרניות, תל-אביב 1999. מתנגד העיקרי, אנתוני ר' סמית, אף הוא הסכים על חשיבות דימויי העבר בעיצוב הלאומיות המודרנית, האומה ביהיסטוריה, ירושלים 2003. למבחן מחקרי, מותגומים ובעבריות, העוסקים בעיצוב הלאום וברדימוי עבר ראוי, יוסי דהאן ותמר וסרמן (עורכים), להצמץ אומה, רעננה 2006.

11 הגה רשימה תהליך מאור של מחקרים עיקריים שעסקו בזיכרון ובהנצחה בישראל: אותה ויטסרד (עורכים), מיתוס וזיכרון: גישה שפיר, יהודים חרשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997; מתחזה מייל ואילה שטיר (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב 2000; מריכאל פיירה וצבי שילוני (עורכים), קודם לתפור ביה ארכאולוגיה ללאומיות בישראל, קריית שדה-בוקר 2008; Yael Zerubavel, *Roots: the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995; Nachman Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition, Chicago 1995; Ben-Yehuda, *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*, Wisconsin 1995.

12 ראוי, למשל, מריכאל קור, בין-גוריון והאנטל קטאלאנים: עצמות, רעית ובריזמה, קריית שדה-בוקר 1988; זאב צהור, החזון והחשבוני: בין אידיאולוגיה לפוליטיקה, תל-אביב 1994.

13 כבייל, מעשים ומחשבים העוסקים בהנצחתם של מנהיגים ישראלים: על מנהג בגין ראוי, Yoram Bilu, and Andre Levy, 'The Elusive Sanctification of Menachem Begin', *International Journal*

297-328 (1993), Vol. 7, No. 2, *of Politics, Culture and Society*, רבות נכתב על הנצחות של יצחק רבין, בגלל נטיית מותו. ראוי, למשל, לז' גרינברג (עורך), ירכין במחלוקת: מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה, באר שבע 2000, Yitzhak Rabin's Memorials', *American Sociological Review*, No. 67 (2000), pp. 30-51 כמה ממקומות הזיכרון שקמו לבין-גוריון: עמותת יד-בין-גוריון, מכון בין-גוריון הנמצאים במדרשת בין-גוריון בגבע, בית בין-גוריון בתל-אביב, הצריף בקרובין שדה בוקר ועוד. פוסט לכך קרויים על שמו האוניברסיטה בבאר שבע, נמל התעופה הבינלאומי של ישראל וקריית הממשלה. פסלים ותמונות של בין-גוריון מצויים במקומות שונים בארץ.

15 ראוי, למשל, *Abraham Lincoln and the Forge of National Memory*, Chicago 2008; New York 1987, idem, *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*, Chicago 2001; idem, *Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era*, Chicago 2008.

16 שוורץ הניד זאת לברית המועצות, שבה מנהיג חדש מחליף את הלוויה של מנהיגים שקדם לו. Bary Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, No. 61 (December 1982), pp. 374-402.

17 Nina Tumarkin, *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*, Cambridge Mass. 1983.

ורחיה רגע מפתח בתולדות התנועה הציונית. הכינוף של הרצל ציין כי אלפי יהודים הגיעו לוינה להשתתף בהלוויה, ורבים הבינו את חשיבותו כמנוף רק כשראו את היחס אליו לאחר מותו.²⁵ רגע מותו גילה ליהודים רבים את מה שסימן הרצל בפעולתו הפוליטית בחייו: כינונה של התודעה הלאומית היהודית המודרנית. בן-גוריון עצמו העיד בגיל 18, כששמע על מותו של הרצל: 'זשמש איננו, אבל אורו עורר זורח [...] תמיד תנוע מחשבתו הנעלה במחנה, התשוקה הכבירה לעבודת התורה, שהאציל עלינו בעל רצון האלים'.²⁶

כעבור 45 שנה הועלו עצמותיו של הרצל לישראל בטקס רב רושם. על טקס זה, בניגוד להעלאת עצמותיו של ז'בוטינסקי, שהיה מנהיג של פלג אחד בציונות, בן-גוריון אמר, 'לא תהלה-אבל ושלן הלוויה עצמות הרצל לירושלים, אלא מסע ניצחון, ניצחון החזון העלאת עצמות הרצל לירושלים. בנאומו החגיגי ציין כי רק שני אשיות בתולדות ישראל זכו שעצמם המשוחרר יעלה את עצמותיהם מהנכר לארץ: יוסף, 'העברי הראשון', והרצל, 'החור הגדול'. ואילו 'גדול מנהיגי ישראל ונביאיו, משה רבנו [...] לא זכה לכרא ארצה, וגם לא להקבר בתוכה'.²⁸ אם ההלוויה בוינה ביטאה שכר עמוק ואבל בכל רחבי העם היהודי, העלאת עצמותיו ביטאה דווקא את הצלחת מפעלו החזנו של הרצל.

ד. חלוציות וממלכתיות: הדיאלקטיקה של שורשים ומרכז

בן-גוריון ניסה לעצב כרונות את טקס ההלוויה הרצוי לו, וכמובן גם את מקום קבורתו. במתווה לא שאף לסכם את חייו אלא להמשיכם. בחייו הוא ייצג את רעיון החלוציות והפרחת השממה, והשתמש בטקס המעבר, שבו השתתף לכאורה כבר כשחקן פסיבי, כדי לנסות ולחייב את המדינה ואת החברה להמשיך ולפעול לפי תפיסת עולמו. גם בחייו ניסה לשכנע יהודים ליישב את הנגב ולהמשיך את המפעל החלוצי, שנתקל בקשיים עם הקמת המדינה. ההלוויה והקבורה היו יותר מסיכום של חיים, הם היו המשכם כאמצעים אחרים. כך, בקביעת סדר יום, אתגר בן-גוריון את הדרך שבה המדינה משתמשת בהלוויה החגיגית לצורך עיצוב הלאום.

שיניים ממושגי המפתח שבן-גוריון נמנה עם מפתחיהם העיקריים היו בעלי משמעות מיוחדת בטקס ההלוויה ומקום הקבורה הנבחר: חלוציות וממלכתיות. קיימת סתירה פוטנציאלית במושגים אלה: החלוציות מציעה חזון של התקדמות ושל התפתחות מתמידת, אורנגרד ההולך קדימה, חלוץ לפני המחנה; הממלכתיות מציעה חזון מוסרי

הלאומיים בירושלים, ועשה את דרכו לתל-אביב, ומשם לתחנות חייו המרכזיות עד שהגיע

לכית קבורת כנרת. הביגרפיה של בורל מספרת שכאשר ראה בן-גוריון את גופתו של בורל, הוא שח לבנו: 'זה היה הידיד האמיתי היחיד שהיה לי'.²¹ בניגוד לחסו החם לחבור הקרוב, בן-גוריון שמר טינה ליריבו הפוליטי ואב ז'בוטינסקי עד כדי סירובו הנרע להעלות את עצמות המנהיג הרביעיניסטי לישראל. ז'בוטינסקי נקבר, כנור, ב-1940 בניו יורק. ממשלת לוי אשכול החליטה ב-1964 למלא את משאלתו להיטמן בישראל, והוא הובא לקבורה בהר הרצל בירושלים, במסע הלוויה שהול בתל אביב, ושלפי האומדן השתתפו בו כ-250,000 איש. הוא נקבר סמוך לקברו של הרצל.²²

הלווייתו של ראש הממשלה יצחק רבין הייתה כמובן ייחודית על רקע נסיבות מותו ב-1995. הייתה זו ההלוויה הגדולה ביותר שנערכה בישראל, והשתתפו בה מנהיגים רבים מרחבי העולם. רבין נטמן בהר הרצל לצד הרצל, ז'בוטינסקי ומנהיגים שנקברו שם בהתאם לחוק: ראשי ממשלה, ראש ההסתדרות הציונית ויושבי ראש הכנסת. בהר הרצל נמצא גם בית הקברות המרכזי לחללי צה"ל, וההר נושן ליד ושם, מתוך כוונה ליצור מרחב זיכרון לאומי, הקושר את שואת יהודי אירופה עם הנפילים בקרבות ועם התקומה הלאומית.²³ יחד עם בתי הקברות טרומפלדור בתל אביב ובכנרת הם הפנתאון הציוני. אחרי זיכרון לאומיים אלה מוצאים עצמם בעת האחרונה מתחילים בעלייתם של מרחבי זיכרון אלתרנטיביים, המעידים על הפרטה הולכת וגוברת של החזות (וההנהגה) הלאומית. בין אלה נזכר את עלייתם של קברי קדושים, בעיקר בפריפריה הישראלית, או את נחלת קברו של הרצוג ברוך גולדשטיין בפארק על שם כהנא בקריית אובע.

עם כל חשיבותם של ההלוויות השונות ושל אתרי הקבורה, הן בוכות עצמן והן כמקרים משניים, למותו של בן-גוריון יש חשיבות ייחודית, שכן הפרידה ממנו הייתה פרידה מרמותו של אבי האומה. אפשר להשוות את מותו לזה של דמות ציונית אחרת, הרצל, שגם מותו ב-1904 הביא להתחווה של יתמות לאומית קולקטיבית. אנדרדה שוראקי מתאר 'עקרת-שבר, גניחות-כבד, קניות עבריות השאובות ממעמקי הרוחות [...] העם שניסיונו נגדו ממנו, עם אלמן'.²⁴ מותו המוקדם של הרצל היכה בתדהמה את העולם היהודי,

21. אניטה שפירא, בול: ביוגרפיה, תל-אביב 1980 (להלן: שפירא, בול), עמ' 708. שפירא מצטטת את בן-גוריון, בול, עמ' 484.

22. שמאל כץ, דב: ביגרפיה של אב ז'בוטינסקי, תל-אביב 1993, עמ' 1160-1161; Myron Aronoff, 'Establishing Authority: The Memorialization of Jabotinsky and the Burial of the Bat-Cochba Bones in Israel under the Likud', in: idem (ed.), *The Frailty of Authority, Political Anthropology*, No. 5 (1986), pp. 105-130.

23. יורם בול, 'עצמי צדיקים בסדק האות הציוני', הארץ, 23.4.1996, תאריך, 23.4.1996, Yoram Bar-Gal and Maoz, 23.4.1996, pp. 105-130; Azaryahu, 'Jewish Tradition and National Cemeteries: Two Israeli Cases', in: Harold Brodsky (ed.), *Land and Community: Geography in Jewish Studies*, Maryland 1998, pp. 105-126.

24. נקו א' שוראקי, הרצל: חיים וחזון (פתח דבר: דוד בן-גוריון), תל-אביב 1960, עמ' 249.

עם הקמת המדינה פיתח בן-גוריון וקידם את מושג הממלכתיות, המדגישי את חשיבותה של המדינה ומוסדותיה כמייצגת הכלכלית של הרעיון הציני. הממלכתיות צידדה בהעברת מרכז הכובד של ההכרעות ממוסדות המפלגות, המיליציות הצבאיות, התנועות וההסתדרות, אל מוסדות המדינה. גישה זו העניקה ביטוי אידאולוגי להעברת מרכזי השליטה במדינה מהחברה האזרחית לממשלה הבהורה ולביטוס ריבוניתה של המדינה. שורשיה של הגישה נעוצים בתפיסה שדגלה במעבר 'ממעמד לעם' והדגישה את תפקידיה הלאומיים של מפא"י על חשבון שלחותה התנועיות. הפגנת אלטלנה, פירוק הפלמ"ח, חקיקת חוק חינוך ממלכתי שביטל את שיטת הורמים בחינוך והלאמת לשכות העבודה, נתנו ביטוי למעבר מתנועיות לממלכתיות.³² כך הציגה ראש הממשלה גולדה מאיר את העקרון הממלכתי בהספר שנשאה בכנסת לזכרו של בן-גוריון:

דוד בן-גוריון, יותר מכל איש אחר, אשר החדיר בתודעת העם את המושגים והדפוסים של ממלכתיות. הוא ראה בכך כוח לאומי וערך חינוכי ממדרגה עליונה. זה כאלפיים שנה חי עמנו ללא מדינה, ללא ריבונות יהודית, והנה קמה מדינת ישראל. בן-גוריון ראה הכרח ותפקיד לחנך את העם להגשים את המעבר מהמעמד אל הווייה של מדינה עצמאית דמוקרטית. את המעבר מתנאים של ישוב, הנהוג שלטון זר, אל מדינה עצמאית עשינו כולנו בהדרגה של בן-גוריון. במאמץ אדיר זה הוא ניסה לכלול את כל היסודות החלוציים, היוצרים, אשר בזכותם אפשר היה בכלל להגיע לעצמאות ולמדינה. התודעה של ממלכתיות יהודית מתחדשת באה לביטוי מלא בהקמתו של צה"ל, כצבא העם, של כל העם. צבא הנהוג למרות ההמקרקט הנבחרת.³³

הממלכתיות התחדשה בחלוציות. בעוד החלוציות היא פורצת דרך וחדשנית, מעניקה סמכויות נרחבות לפרט לעצב את חייו ואת מוסדות קהילתו, הממלכתיות תובעת ריכוז מחודש של משאבים בידי השלטון. בראשית ימיה של המדינה היו ניסיונות החלוציות בעלי אופי ממלכתי, כגון הפניית מורים למושבי עולים או ניסיונות להקים יישובים בנגב. עם זאת, בן-גוריון עצמו לא ראה סתירה בין חלוציות לממלכתיות. שרתון חי, לשיטתו, כלים לקוממיות העם בארצו: המדינה הממלכתית נתבעה להיות חלוצית, ואילו החלוציות לא הייתה פתוחה לשאיפותיו האנטיכדואליות של הפרט, אלא כוונה להגשמת מטרות לאומיות.

32 על הממלכתיות ראו, אלעזר דון-יחיא, 'עמלכתיות ויהדות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הוציאות, כרך די (1988) (להלן: דון-יחיא, ממלכתיות), עמ' 51-88; ניר קדר, ממלכתיות: התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון, קריית שדה-בוקר, 2009.

33 דברי הכנסת, 10.12.1973, כרך 68, עמ' 4750.

יותר המציב את המדינה, את צרכיה ואת סדריה בראש סדר העדיפויות. לראות, ערך החלוציות התאים לתקופה של טרם המדינה, כאשר בהיעדר מסגרת מדינית מחייבת ומתגמלת היה צורך במתן ערך סמלי לפעולות המסייעות לקרקטיב. עם כוא העיון הממלכתי נוצקו מסגרות אלטרנטיביות שחייבו משמעת ונאמנות, ומושג הממלכתיות מכבא אותם היטב.

אידאל החלוציות צמח והתפתח בעלייה השנייה, והיה לערך המרכזי באותוס הציני של מדינת ישראל. אידאל זה הסתמך על המסורת האירופית הסוציאליסטית של האוונגרד – קבוצה מצומצמת וייחודית, שהולכת לפני המהמה – מתוך ראייה נכונה של המטלות שאלי יוביל העתיד. לפילוסופיה הניטשאנית על האדם הגדול ומרכזיות ההצגה, ולתזה של פרדריק טרנר על הספר האמריקני ועיצובו של רמות החלוץ האירנדיזאליסט היה מקום מרכזי בעיצוב תודעתם של החלוצים ובמחקר עליהם.²⁹ עקרונות החלוציות הקלאסית היו הסתפקות במועט, עבודת לעבודת אדמה, נכונות להתגייס למשימות לאומיות-מרכזיות, היעדרה של התמחות מקצועית מוגדרת, ויצירתיות תרבותית ואינטלקטואלית. החלוץ היה אינדיבידואליסט, אך בה בעת רתם עצמו למטרות הלאום.³⁰ עם קום המדינה כלטה הידידה בהשיבתו של האותוס החלוצי, והחלטתו של בן-גוריון להצטרף לקיבוץ בנגב קשורה לתופעה זו ולניסיונו לשנות את מהממה.

מודל הידידה לנגב המושך החלוציות שהציע בן-גוריון לא מושך את הנוער ואת הציבור הכללי. אם בשנות החמישים הייתה תחושה חריפה שחלוף זמנה של החלוציות, הוכר נכון על אחת כמה וכמה בשנותיו האחרונות של בן-גוריון. לאחר מלחמת ששת הימים, שהסיטה את תשומת הלב הציבורית למרחבים אחרים, ההתיישבות בנגב איבדה את מעט המשיכה שהייתה לה קודם. שיר הלל ידוע של נעמי שמר נכתב ברות חלוצית דווקא להיחזות הנוח"ל בסיני. בעת מותו של בן-גוריון הייתה תשומת הלב הציבורית נתונה לנעשה בברכות המדינה, וחוזן החלוציות בנגב היה שולי מאי פעם. בשנים שלאחר מותו, הוויכוח על ההתיישבות החלוצית עסק בהגדרה של התחלוציות גש אמנותי,³¹ ושורח התרחק מהנגב. גם כמובן זה הייתה ההלוויה הבוקן בודד המנותק מההקשר ההיסטורי המיידי.

29 על גישת החלוציות ראו, למשל, דוד אחתה, 'זרותסטיא וירחלים: קווים להשפעת גישתו על "העברי החדיש"', בתוך: אחתה וריסטרד (עורכים), מיתוס וייכוח, עמ' 269-289. על התזה של טרנר ראו, יחשע אריאל, 'משמעות ה"ספר" (פרונטיר) בהיסטוריה האמריקנית', היסטוריה ופיליסקיה, תל-אביב 1992, עמ' 300-317.

30 על אותוס החלוץ ראו, שמואל נח אייזנשטרס, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים 1967, תנ"י ניר, 'כפל הגויים החלוציות הצינית בהקשר בין תרבותי', בתוך: אריטה שפירא, יהודה ויינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן תציונות, ירושלים 2000, עמ' 109-126; בעז נוימן, 'תשקות החלוצים, תל-אביב 2009. על התפתחות האותוס וידידותו ראו, לואיט רוניגר ומיכאל פייגה, תרבות הפאיייר וההדות הישראלית', אלפיים, קובץ 7 (1993), עמ' 118-136.

31 להרחבה בנושא זה ראו, Michael Feige, *Settling in the Heart's*, Detroit 2009.

בחירת המקום הם חלק מהפולקלור שמספרים מורכבים במקום. כך מעיד אברהם צביין, מי שליווה את בן-גוריון בשנותיו האחרונות והיה ממקימי מדינת בן-גוריון:

מקום הקבר היה רעיון שלי. יום אחד ב-1968, הייתי בדרך לתל-אביב באוטו. בבאר-שבע עוצר אותי שוטר ואומר לי בן-גוריון מבקש שתחזור אליי מייד הביתה. סוכבתי את האוטו, אני מגיע אליי, הוא מתכח לי. הוא אומר לי היא גוססת, היא בבית החולים. יכול להיות שיום-יומיים היא כבר לא תהיה בחיים. יש לי בקשה אליך תחזור מייד למרדשה ותמצא לי מקום קבורה. אני אומר לו: כן, בסדר, ומתחיל ללכת. אז הוא עוצר אותי ואומר לי רגע רגע רגע, אל תשכח גם אותי, מקום בשבילי. אמרתי לו שהוא יחיה עד 120 ובן-גוריון אמר לי אני צריך עוד שמונה שנים ואני לי בכיס... צריך לגמור את הכתיבה. הסתובבתי וידעתי מה להציע לו. ליד הספרייה. אני חוזר ואליי ואומר לו: מצאתי, בוא תאשר את המקום. חודנו, היו לי עוד כמה רעיונות. והוא אמר פה! הוא רצה שזה יהיה על המצוק כל כך קרוב שזה היה בלתי אפשרי. על המצוק וקרוב ליסודות של הספרייה. בסוף הרמנו אדמה ויישרנו.³⁷

המורכבים במקום מספרים את הסיפור מעט אחרת, גרסה ששמעו מכנו צמנט. בן-גוריון חיפש מקום לקבורתו, מלווה בכנו ובידידו יהושע כהן מקיבוץ שדה בקר. הוא משך אותם אל כיוון הצוק ואילו הם ניסו לשכנעו 'להתפתק' במקום מרוחק משהו מהצוק. תגובתו הנעצמת לבנו הייתה, 'עיי יקבר פה, אני או אחיה?'. שתי הגרסאות הללו יכולות להיות נכונות או לא נכונות, אך הן חולקות את ההכמה כי המקום היה 'לדחתו של בן-גוריון, אף על פי שיצר קשיים לוגיסטיים.

מדוע בחר במקום כה מרוחק למקום מנוחתו האחרון? הוא יכול היה לבחור במקומות אלטרנטיביים, בוררים ומוזכרים יותר, כמו הר הרצל, המסמל את עקרון המלכות שהאומה יכולה להעניק לבניה – קבורה בה הרצל נחשבת להצחת היקרה הסמלית הגבורה בותר ולצד החיילים שנפלו על הגנתה. בן-גוריון, שמעמידו הסמלי היה רם מכל אלה הקבורים בהר הרצל, בחר לא להיקבר שם, ואליי אפשר לומר כמשתמע, לא לכבד את המקום בנוכחותו. הוא לא היה הראשון או היחיד שבוחר לא להיקבר בהר הרצל. משה שרת נקבר בבית הקברות טרומפלדור בתל-אביב, ומנחם בגין בחר להיקבר בהר הזיתים. בניגוד לבן-גוריון, שבוחר להיקבר במדבר, העידו מנחם העבר, בגין ביקש להתחבר להיסטוריה היהודית של המקום, למסורת ולמרחב שקידשו – חלא צינת – נתונה לו מקום. בגין ושורת מלשו, כל אחד בדרכו, עקרונות שהנחו אותם בחייהם.³⁸

ה. קבר במדבר

קבורה בנגב ולא בהר הרצל הממלכתי תאמה את תפיסתו של בן-גוריון, הן החלוצית והן הממלכתית. בן-גוריון בחר את המקום שבו 'יקבר, אם כי מעולם לא דן בכך בגלוי ולא כתב על כך. הוא קיבל החלטות, כפה אותן על אחרים, ואלה כיכרו אותו. את הגינה של ההחלטה על מקום קבורתו קשה להסיק מכתביו, אך אפשר להבניה ולפרשה ממכלול אמירותיו והחלטותיו.

ב-1963, בגיל 77, פרש בן-גוריון סופית מתפקידו כראש ממשלה ושר ביטחון ושב לביתו שבשדה בקר. הוא המשיך להיות רמות פעילה ומתיסה בפוליטיקה הישראלית, בהקמתו ובהנהגתו של שתי מפלגות חדשות (רפ"י והרשימה הממלכתית), עוד לפרישתו הסופית מהפוליטיקה ב-1971, בגיל 85. את ההחלטה על מקום קבורתו אוליץ לקבל עם מותה של רעייתו, פולה בן-גוריון, ב-29 בינואר 1968. ההחלטה היכן תיבן הייתה מנהיג וביה גם החלטה על מקום קבורתו. כתב הארץ תיאר את שהתרחש בבית בן-גוריון עם הגעת הכשורה: 'כאשר התקשר מנהל בית החולים, ד"ר חיים דורון, לשדה בקר ומסר לבן צמנט כי אמו נפטרה, שאלו בני המשפחה את בן-גוריון למקום קבורתה. בן-גוריון השיב 'במדינת שדה בקר, אני נמצא את מנוחתנו האחרונה. אני רוצה מצבות, רק חלקת אדמה קטנה ומסכיבה עצים'. אותו בוקר התחילו בהכשרת חלקת הקבר במדדשה.³⁴ ביום שנפטרה פולה בבית החולים בבאר שבע (לימים בית החולים על שם טורדוקה) רשם בן-גוריון ביומנו: 'כשעה שתיים תובא למנוחות בקבר שנועד לי (הייתי בטוח כל הזמן שאני אמות ראשון)'.³⁵ בהגיעו לבית החולים הוא הוכנס, עם בנו ונכדיו, לחדרה של הנפטרת. הוא ניגש למיטה עליה שכבה, ליטף את פניה, וכשעיניו דומעות אמר: 'לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זדנה'.³⁶

בן-גוריון הקדיש פסוק זה, הלוקה מירמיהו פרק ב פסוק 2, לרעייתו יותר מפעם אחת. כמי שהלך עם האתוס החלוצי, לא היה זה סביל או עונש לחיות במדבר, ולא נדרשו התנצלות, בקשת סליחה או אמירת תודה. עם זאת, רעייתו הצטרפה אליי במסלול שהיא החליט עליי עבור שניהם. כפי שרצונותיה של פולה בן-גוריון לא היו שיקול במעבר לקיבוץ שדה בקר, וכפי שהלכה אחריי בחייו, כך גם קולה לא נשמע לבי מקום קבורתה, ואין אינדוקציה על דיאלוג ביניהם בנושא זה. ההחלטה הייתה שלו בלבד, שכן נושא לא היה היכן תיבן אשת ראש המשפחה, אלא היכן יקבר הוא, ומכאן, היכן ימוקם המרכז המקודש המבטא את משנתו של המנהיג.

בעניין ההחלטה על מקום הקבורה, כל שבן-גוריון כותב ביומנו הוא, 'חזרתי ביום כ' לשדה בקר וקבעו מקום קבורה'. הדעות חלוקות על אופן קבלת ההחלטה, והסיפורים על

34 מרבי ארציאלי, 'עתה פולה בן-גוריון', הארץ, 30.1.1968, (להלן: ארציאלי, פולה). ההדגשה שלי.

35 בר זוהר, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1601, רישום בינון בן-גוריון, 30.1.1968.

36 ניסים טאטר, 'לכתך אחרי במדבר, לחש ב"ג על מיטת פולה', ידיעות אחרונות, 30.1.1968.

והמוכיר את התנ"ך. ילד התנ"ך שליגו נאסף אל אבותיו, אברהם, יצחק ויעקב.⁴¹ ומיכאל ברוצה הוסיף על כך, בסיס הביוגרפיה שכתב על בן-גוריון:

המבקר המתכוונן סביב שואל עצמו מדוע בחר דוד בן-גוריון בפסגה זו למשכן אחרון? האם החזיר הנוף העז והמסוער הר רועם לסערות נפשו, לשאף תנופתו? האם רצה להביא לידי עימות את האדם והמדבר? להמחיש לדורות הבאים את קריאתו: "ננצח את הטבע?"⁴² להזכיר את אחרתו כי אם לא נכבש את השממה – השממה תכבוש אותנו?

מה ראה כשעמד לבדו על שפת הצוק וחבק במבטו את המדבר האינסופי? את ארץ ישראל שארה ארבה כה עזה, כה שלמה? כך עמד משה על פסגה אחרת, בימים אחרים, וגמא בעיניו את הארץ אשר הכטיח לעמו. יזעל משה מערכות מואב אל נבר ראש הפסגה אשר על פני יריחו ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן' (דברים לז, א). כך ראה יהושע את הארץ אשר כבש בחרב. יזיק יהושע את כל הארץ הזאת ההר ואת כל הגלב ואת כל ארץ הגשן ואת השפלה ואת הערבה ואת הר ישראל ושלחמה' (יהושע יא, טז). כך הביט גם הוא אל הארץ כשקרב אל חופיה ועודו נער, משתאה ונפעם, ולא ידע כי בא לרשתו.⁴²

בניגוד למשה שרת ולמנחם בגין, בן-גוריון בחר להיקרב באחרות קבר' פרטית לו ולא שבה לא נוספו קברים, אף של לא בני משפחתו. המקום אינו החלטה פרטית-משפחתית, שכן הוא נמצא במדישה שנקראה לאחר מכן על שמו. הבחירה בו מחזקת את מעמדו של המקום כרמזי אוקספורד ויבנה, חזון שטיפח בחייו. ההחלטה הייתה אם כן פרטית ואידאולוגית במשולב. מקרה דומה הוא הנשיא הראשון, חיים ויצמן, שבחר להיקבר במבול ויצמן, המזוהה עם חזונו. המשמעות של בחירה באחרות קבר פרטית היא שמעריציו של בן-גוריון אינם יכולים לבחור להיקבר בקרבתו, ואפילו לתושבי מדינת בן-גוריון יש בית קברות מרוחק מקולומטר מהישוב. בעוד שרת ובגין נקברו בבתי קברות שהייתה להם משמעות קודמת, בן-גוריון עיצב אחרות קבר שהוא בלבד נתן לה את משמעותה, וזו נגדלה עם מותו וקבורתו. בן-גוריון לא היה יכול להשיג זאת אילו נקבר בבית קברות אחר. במהלך השנים עבר אזור הקבר עיצוב מחוש, אך לא נוסף אלמנט המעניק משמעות מתחנה או אלטרנטיבית. קברו נמצא במערכת הנקשרת לנוף המדבר, לאן שסביבו ולמדרכת בן-גוריון, אך הוא אוברייקט בעל משמעות ייחודית. גם בדרך זו ניסה בן-גוריון לרואג שתהיה לו שליטה על המסר שיועבר לדורות הבאים.

מקום קבורתו של בן-גוריון נקבע, אם כן, שש שנים טרם מותו, עם מות רעייתו. הלוחית של פולחן הייתה צנועה יחסית, ולא נערכה על פי פרוטוקול ממלכתי. בקירובין

41 שבת סבת, 'מלך המדבר', תאריך, 5.12.1973.
42 ברוצה, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604-1605.

אפשרות שנייה הייתה בית הקברות הקטן של קיבוץ שדה בוקר, בכניסה ליישוב.

בן-גוריון בחר לעבור לחיות בקיבוץ. משנת 1953 ועד מותו היה חבר הקיבוץ, גם אם בפועל גר תקופות ארוכות בתל-אביב בתוקף תפקידיו הממלכתיים. אך אם בחייו בחר בקיבוץ, במותו החליט להיקבר מחוץ לו, ואף מחוץ לבית הקברות שלי, בעמדה המצהירה כי הקיבוץ אינו ממצה את מהותו כמנהג. בחירתו ביטאה אי נוחות מהמצב ששכר עליו שתי המסגרות שאותן קידש בחייו, המדינה הממלכתית והקיבוץ. הנחיצות של העיקרון החלוצי הציג את המחשבות הפיזיות כמנובלות, כפסקיות, כפשרניות וכניכרות לנוכח האתגר הניצב מול העם, לפי תפיסתו של בן-גוריון. קברו נמצא בגבולה הדרומי של מדינת בן-גוריון, שהייתה בשנות חייו האחרונות מעין שלוחה דרומית של קיבוץ שדה בוקר. המיקום החיצוני והשולי שבחר ממחיש את תפיסת החלוציות שברקש להנהיל.

בחירתו להיקבר במדבר, כפי שבוחר לחיות במדבר, מבטאת כפל משמעות. מצד אחד, לפי התפיסה החלוצית המדבר הוא מקום נטול היסטוריה, בתולי, מרחב שבו אמור להיכתב העתיד. מצד שני הוא מתחבר להיסטוריה העתיקה של העם ולרגעיו המכוננים, למיתוסים קדומים שהיו מרכיב מרכזי בעיצוב האותנט הישראלי. לפי המסופר בתנ"ך, בני ישראל עברו בדרך לארץ ישראל דרך נחל צין. איז ודאות שאכן הנחל הוא המקום שבו עברו בני ישראל, שלא לרבר על כך שארכאולוגים בימינו מפפסקים בנוכחות הסיפור ההיסטורי על יציאת מצרים. הבחירה בשם 'נחל צין' הייתה החלטה שרירותית של ועדת השמות לנגב שהקים בן-גוריון עצמו ב-1949, מיד עם תום קרבות מלחמת העצמאות.³⁹ אפשר לומר גם שאילו השם היה מוזיק, היה הדבר מעיד על כך שהנגב, וכוונתו מקום הקבר, מצויים מחוץ לארץ ישראל, בדרך אל הארץ.⁴⁰ עם זאת, נדמה שמטרתו של בן-גוריון הייתה להתחבר אל המיתוס הקדום, שהוא עצמו עמל לשפח בהתחברותו אל התנ"ך, ובתוך התנ"ך – בעיקר אל שאלות יציאת מצרים. במבט מיתי, האב המייסד של הקומיות העברית משקף מחצוק אל המקום שבו עברו בני ישראל בדרך אל הארץ. במילאם אחרות, הסיבה לבחירה במקום חרגה משאלות משפחתיות, קהילתיות ומדיניות; היא הייתה התחברות אל המיתוס המכונן של האומה. כפי שנוסח לעשות בחייו, גם במוותו הגדיר עצמו בן-גוריון באופן סימבולי כחלק מההיסטוריה המונומנטלית של העם היהודי – לפי גרסה שהוא עצמו כונן – תוך התעלמות משאלות הכרוכות במציאות החברתית והפוליטית, ואפילו הפיזית של ימינו. שבתי סבת עמד על כך בכתבה ששמה 'מלך המדבר', כשציין: 'בן-גוריון נקבר לא רק בארץ אבותיו, אלא גם במקום המבטא

ובהם יצחק בריצ'י, קריש לוי, ראובן ברקת, פנחס ספיר ויוסף אלוני.

39 ראו, 2000, *Sacred Landscape*, Meiron Benvenisti.

40 על הלימנציות של המדבר בחשיבה הציננית ראו, יעל דובבלי, 'המדבר כמדבר מיתי וכאחר זיכרון בתרבות העברית', בתוך: משה אדל וארתור גרינלד (עורכים), 'המיתוס היהודי: היסטוריה, זהות ספרות', ירושלים 2004, עמ' 223-236.

לאחר מותו של בן־גוריון פרסמה רשות הגנים הלאומיים מכרז להקמתה של אחוזת הקבר. הרשות הכריזה על תחרות פומבית לעיצוב האתר שבה תחבש המתכנן להציע תכנון רעיוני לעיצוב רחבת הקבר וסביבתה, כך שאחוזת הקבר תהווה מקום הולם לעלייה לרגל של המוני בני נוער, אורחי המדינה, יהודי התפוצות ומבקרים מחו"ל, ותשמש אותם בכל ימות השנה ובאידיעים מיוחדים. צבינה של אחוזת הקבר היזה כשל פאראק ויישא אופי צנוע, עממי, ועם זאת מלא הוד, תוך ניצול נוף הנגב.⁴⁸ במכרז השתתפו אדריכלים, פסלים ואמנים. יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים הלאומיים, אמר: 'זאינו ברבשות בן־גוריון צוואה שעלינו למלאה. רצינו שכל עם ישראל ישתתף במכרז. לבסוף צמצמנו את ההצעות ל-54'.⁴⁹ כל חתני פרס ישראל לאדריכלות היו בין השופטים שנדרשו לקבוע את ההכנות להקמת הגן.⁵⁰ אדריכלי הגוף לפא יהלום ודן צור נבחרו לתכנן את אחוזת הקבר, ותכניתם אושרה בידי הממשלה. אמנם, במכתב שהעביר ינאי למזכירת הממשלה בנושא תכנון אחוזת הקבר של בן־גוריון הוא סבר כי 'ללא ספק היה רצוי להורס את בנין הספרייה על מנת ליצור חלל מתאים והולם סביב אחוזת הקבר',⁵¹ אך בהצעה עצמה נכתב כי על הכנין להיות משולב בתכנית הסופית.

הפארק ורחבת הקבר, המשתענים על כתשעים דונם, מוצעים לתרגם את חזונו של בן־גוריון לתפיסה מרחבית של אדריכלות נוף. מבקר נלהב בגן תיאר:

ממגורשי התניה אתה עובר בתוך נתיב דמוי אפיק נוף, מוקף צמחים נדירים, עצים ומשתחי דשא ענקיים. הנתיב עובר בחלקו בין גבעות גולשות, הנפתחות למשתחי התבנטות, ממשיך ועובר בין צוקי סלעים, ועולה במדרגות של אבני נגב בצורות ובצבעים שונים [...] לפתע, אתה 'נופל' אל רחבת הקברים, השוכנת על קצה הצוק, מול המדבר. עצים ענפים מצלים כאן על שני הקברים, השוכנים זה לצידו של זה.

לחבר את עלבון האיש ומצפים אנו שהסביבה תגנה ותהיה ראויה לאיש. ארכיון קיבוץ שדות בוקר, מיכל 232, 28.12.1973. מבקר אחר הוסיף על 'דשא ומס יבש וגדד עם חבלים קורעים', הוא הוסיף וכתב: 'לזול זה בערכים יסודיים וכבוד לזכרם של מנהיגים שתמונה רבת לתקומת ישראל'.⁵²

1974.4.18, ארכיון בן־גוריון (להלן: אב"ג), 6465/213.
48 פוגרמה – התחרות פומבית-עיונית לעיצוב אחוזת הקבר של דוד ופולה בן־גוריון ז"ל, 1974.13.5.

ארכיון קיבוץ שדות בוקר, ויק 2. ראו עבודת גמר של מירי פלמ"ח, גורמים ותחליפים בבניית אמרי תיירות סביב מנהיגים בישראל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב 2005. על אחוזת הקבר ומבנים נוספים במדרשה ראו, בצלאל בלך המדבר, 'ידיעות אחרונות', ינאי, יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים, דני קופר, מנצח ב"ג: גן פורת בלב המדבר', 24.11.1982, (להלן: קופר, מנצח ב"ג).
49 ההורים בוועדת השיפוט לבחירת המתכנתים היו הפדות 'ינאי ידן', יעקב ינאי, יושב ראש רשות הגנים, הלאומיים, הארכיטקט אריה אלהני, מנהל רשות הגנים הלאומיים; אהוד אבריאלי, עמוס בר־גוריון, בנו של בן־גוריון; מרדכי בריאון, חבר הנהלת הסוכנות; יחזק סמילנסקי, טופר; יהושע כהן, נציג קיבוץ שדות בוקר; יוסף יעקבסון, יושב ראש קרן הגנה; הארכיטקט אלפרד מנספילד; טדי קוליק, ראש עיריית ירושלים; הארכיטקט יעקב ריכטר והארכיטקט אריה שרון.

מרת ינאי למחירות הממשלה, 6.1.1974, אב"ג, 6465/213.
51

שדה בוקר הונח ארונה בצריף שבו גרה המשפחה ונרות הודלקו סביבו. הארון הוסע למדרשת שדה בוקר והוכנס לאלם הספרייה (היום מכון מורשת בן־גוריון), שהיה מקושת בירק ופסטים שתורים. סביב הארון ניצבו במשמר כבוד חניכי המדרשה, ולהלוויה באו שרי הממשלה, ראשי העיריית הגדולות ובני משפחה. הטקס נהל בידי הרב שלמה גורן, חרב הצבאי הראשי. נשאו הספרים יוסף יעקובסון, מנכ"ל קרן הגנה (שלאור מותו של בן־גוריון שנתה שמה ליד בן־גוריון) וחברת הכנסת רבורה נצר. נצר ברברה הרגישה את תפקידה של פולה כעור נשי לראש הממשלה: 'בכל המצבים ידעת ליצור בית הם – למלכים, לרוזנים ולפועלים'.⁴³ בהלוויה לבש בן־גוריון מכנסי חקי חורפיים ומעיל רוח (בסלדרס), חבש כומתה (כובע ברט) שחורה, וכך תואר בעיתון הארץ: 'במהלך הלוויה החזיקו את בן־גוריון בנו עמוס ונכדו יריב. אך הוא עמד איתן כששפתיו קמוצות ועיניו אינן משות מהארון השחור'.⁴⁴

המקום הוכשר לאחר הלווייתה של פולה בן־גוריון. לצורך ההכשרה נדרשו עבודות עפר ששינו את פניו של המקום, ורחבת סקסים נבנתה מעל קברה. למעשה המצבה של פולה, יחד עם המצבה ומקום מנוחתו של בעלה, ממקומים גבוה מעל מקום מנוחתה.⁴⁵

כאשר הידרדר מצב בריאותו של בן־גוריון, החל גורמים שונים מתכננים את ההלוויה ואת אתר הקבר. רשות הגנים הלאומיים החליטה לתכנן את אחוזת הקבר עור במי חייז של בן־גוריון. בנובמבר 1970 הייתה פגישה ברשות הגנים, ובה הוחלט על העקרונות הארכיטקטוניים ועל עיצוב הגן. יהושע כהן, ירדו של בן־גוריון מקיבוץ שדה בוקר והאיש הקרוב אליו ביותר, הצג כמה בקשות. הוא התעקש על עיצרון שהאדריכלים והקשו לעמוד בו: המקום ימלא את ייעודו במי חזל וכימי טקס, ולא ישרה אווירה של תיאטרון יריק למחצה, כאשר קהל המבקרים מועט. כמו כן ביקש לשמור על איזון בין הגיגון והטיפוח של הקבר לזה שבמדרשה, אחרת יווצר חייז בלתי רצוי בין שני האלמנטים'.⁴⁶ ברכיז של יהושע כהן אפשר להבחין במודעות לפורובלמטיקה שיצר קברו של המנהיג הלאומי שאף שהוא ממקום בפריפריה הגאוגרפית, הוא מכבא גם את ערכיו של המרכז. כהן חשש שהמקום יעמוד שומם, דבר שאינו לכבודו של המנהיג, ושיטבכתו תהיה מוחזת. הוא ביקש לעשות שימוש בקברו של בן־גוריון, שימוש שהלה ניסה לעשות בחייו: לרתום את רמותו לצורך גיוס משאבים לנגב. ואכן, הוא קלע לבעיה שההממשה בעתיד: תלויות של מבקרים על ההנחה באזור הקבר.⁴⁷

43 אריאלי, פולה.

44 שם.

45

לאור החוסים המורכבים בין דוד בן־גוריון לרעייתו צייז זאב צחור, שודיה מוכרז של בן־גוריון בשחרורו האחרונה: 'נוצ מצב שהמקרים שלהם, שלכאורה נמורים, נמצאים בהפוש גובה של 17 מטר זה מה.

בעיני יש לזה משמעות'. אמירה לם, 'טלבוט דוד', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 2.5.2008, עמ' 28.

יאר שלג, רות המדבר: סיפורו של יהושע כהן, תל־אביב 1998, עמ' 222.

ששים מחד מבוכי תורענות על הונחת אתר הקבר. האחד של לירי כיתות ו' עד ט' מקבוצת נבנה: לצערינו הרכינו כולנו בתודעה על ההנחה ורבה שריתה מסיב לקבר [...] משימים אנו לצמצמו

47

ספונטני.⁵⁹ מנהיגי העולם שלחו תמונותיהם. נשיא ארצות הברית, ריצ'רד ניקסון, פרסם הודעה: "העם האמריקני מצטרף אל עמיה של ישראל באבל על מות האישי האמין. כפי שהיינו שותפים לאירועים של ולקתווחי – לא רק לגבי ישראל אלא לגבי האנושות כולה – כך שותפים אנו באבדתה של ישראל".⁶⁰ אליהם הצטרפו מנהיגי קהילות יהודיות ויהודים רבים ברחבי העולם. יהודים מערים שונות בברית המועצות, למשל, כתבו על "המורשה המופלאה שהוריש לנו בחיר עמנו", שהיא לדעתם "זרם חי ובלתי פוסק של

לכבות מכל קצבי תביל המופנים לישראל".⁶¹

העיתונם התחרו ביניהם על תוארי הכבוד. מעריב, לדוגמה, הקדיש חלק מהגיליון לתאור רמותו של כן-גוריון ודרכו, נציג תמונה צבעונית שלן. חלק אחר של הגיליון כלל צילומים תחת הכותרת 'דוד כן-גוריון, האגדה שלעולם תחיה', והביא תמונות של עם גרולי עולם. יהושע גלבע כתב: 'מעטים האישים בתולדות העולם, שדמותם הייתה לאגדה לפני קיומם. דוד כן-גוריון הוא אחד מפמליה נדירה זו'.⁶² מעבר להתרחשויות אליי כן-גוריון ככביר מנהיגיה של מדינת ישראל ומכונן האומה, רבו גם ההתייחסויות אליו כאל דמות מקראית-מיתולוגית גדולה מהחיים (הפיליטיים). כמותו של כן-גוריון אבר לעם היהודי מנהיג בעל שיעור קומה הנכ"י, אמר הרב הראשי שלמה גורן.⁶³ הספר של העיתונאי אורי קיסרי תחת הכותרת 'הקבר במדרשה', ביטא את המיתוס המקראי: 'הילד שנולד לפני 87 שנים בגלות פלונסק הדחוקה, יספג עכשיו בעפר מלדנו של דוד הראשון, בן ישי'.⁶⁴ משה שמיר חיבר את המית אל אישים מהעבר: 'אנו שוב עם תמורדי הדרך הגרוליים: אברהם, משה, יהושע, דוד, שלמה, המכבי, וכן הלאה – הלוי, המבשר, המורה', 'הבעשט', הרצל, ויצמן, כן-גוריון. פתאום כאילו הושלכה אלינו שוב השרשרת הגרולה, להאחז בה. קומתנו נוקפת שוב עם הפסגות, ומשם נושבת בנו נשימת הנצח'.⁶⁵ הגריל לעשות עובר כן-עמ"י, במאמר שנקרא 'אגדת כן-גוריון': 'שמו של דוד כן-גוריון

3.12.1973. מעריב.

59 שמואל שגב, 'ניכסון: עלינו ללמוד ממנופת חייו של כן-גוריון בתחיתנו לשלום', מעריב, 2.12.1973.

60 עם זאת, מטרת שקשורות במלחמה שהו עתה הסתיימה, מנהיגי העולם לא הגיעו להחלטה. העיר על כך כתב על המשמר: 'בהלוויה חסרו משלחות דמות דוד כביר מחר"ל. האדם שהיה הסמל האישי המוכר של תקומת ישראל וגאולת היהודים, ראוי היה שיוצא לקול כבוד אחוז מנהיג העולם.

הוא השתווה איתם ואף עלה עליהם ותעלה את קרנם. הם התמיצו חזרתנות שהפגין הוחרה, והקרה ואחריה לעמית-מנהיג. להשתכח מעצם נוכחותם במעמד הפירוד ממנו, כשם שהתאספו סביב ארנו של קנר, דהגל, אנואר [...] הם הוכיחו שגם כמנהיגים נשארו פוליטיקאים וכי גם "אגדת המקצוע" של מנהיגים יש הכדלי דוגמת רצינים'. אריה פלג, 'מנהיג בשיר וים', על המשמר, 5.12.1973. (להלן: פלג, מנהיג).

61 אב"ג, 6471/201.

62 יהושע א גלבע, 'אגדה בחיים', מעריב, 2.12.1973.

63 'הדעות אבל על מות דוד כן-גוריון', דבר, 2.12.1973.

64 אורי קיסרי, 'הקבר במדרשה', מעריב, 7.12.1973.

65 משה שמיר, 'סוף הנצחה – ראשית הדרך', מעריב, 2.12.1973.

הוא סיים את תיאורו במילים הבאות: 'מן הרחבה אפשר לצפות אל הנופים הפראיים של המדבר, ובמקום כזה, הביטויים כמו "נוף קרומים ונוף בראשי" מקבילים לפתע משמעות אמיתית'.⁶² יעקב ינאי אף הוא התפעל: 'לקחנו גבעה טרשית ושושמת שצפתה אל המדבר, ועשינו ממנה גן פורח. יש אנשים שלזכרם מציבים פסלים. אנו בחרנו בדרך אחרת. לא יכולה להיות מצבה מוזאמה יותר לחוונו של דוד כן-גוריון מאשר הגן הזה'.⁶³

7. מותו של מנהיג

כן-גוריון נפטר ב־1 בדצמבר 1973, בגיל 87, בבית החולים שיבא, לאחר שלקה בשבץ מוחי. העיתונות ליוותה את מאבקו על חייו:

ורמה אנושית ולאומית זו מקבלת משמעות היסטורית, כיוון שדומה כי לא רק דוד כן-גוריון לחם כאן את חייו, אלא באופן מקביל נאבקת על המשכה תקופה הישראלית שבן-גוריון היה סמלה [...]. קשה להינתק מהדקבלה ההיסטורית בין האישי כן-גוריון והתקופה הקשורה בשמו, כששניהם נמצאים במאבק אתגנים על קיומם.⁶⁴

את הרקע ההיסטורי היטיב לתאר הקריקטוריסט זאב, כשצייר חייל במוצב צופה במשקפת אל עבר האופק, בעת שבן-גוריון מתחמק דרך דלת.⁶⁵ עם מותו התפייט הסופר והעיתונאי מנחם תלמי: 'יום שקט יפה למוותם הבלתי-נמנע של ענקים'.⁶⁶ ואילו מאמר המערכת של מעריב הדגיש את משמעותו של הדג, מעין יתמות קולקטיבית: 'מהיום – מדינת ישראל – היא מדינה ועם ללא כן-גוריון'.⁶⁷ לעומתם יונתן גפן, בהתייחסו למלחמה שהו עתה נגמרה, המעיט דווקא בממד הדומיני: 'לא, לא הייתי עצוב ממש כששמעתי על מותו. היו לי חרשיים קשים, ועכשיו – מה לעשות – לא כל שם של מת מעביר בי צמרמורת'.⁶⁸ עם היוודע דבר מותו של כן-גוריון היו גילויים רבים של אבל בישראל ובעולם, חלקם רשמיים וחלקם פרי יוזמה מקומית. כך, למשל, פקודת היום של צה"ל חייבה את החיידות להוריד את הדגל לחצי התורן, וחיידות משני צדיה של תעלת סואץ (מותו אירע בעת שכוחות צה"ל שהו עדיין מעבר לתעלה) עשו זאת עוד כסדרם הגיעה אליהן הפקודה, כאקט

52 קיפר, מצבת ב"ג.

53 שם. האריכל ליפא יהלום התבטא בצורה דומה: 'הדרך העוברת בנוף שעוצב כאוויר מבוחר היא דרך הותחתים המובילה אל המחתב, כשמסביב הדיק, הצמחייה והפריחה. מה עוד פרט לגורמים אלה יכול לבטא את מורשתו של כן-גוריון? שם.

54 ברזורה, כן-גוריון, כרך ג, עמ' 1603. מתוך מעריב, 25.11.1973.

55 הארץ, 3.12.1973.

56 מנחם תלמי, 'אגדה מופלאה שלעולם לא תמות', מעריב, 2.12.1973.

57 'יומן מעריב', מעריב, 2.12.1973.

58 יחונתן גפן, 'הצר הרביעי של המלחמה: בן לוקו', מעריב, 7.12.1973.

העממיות שבה קרובה הייתה ללבו של לוי אשכול [1...]. היו מוזמנים רמי מעלה ומיינה וקברניטי אומה, אך בצירי המדרכות נעדרו המוני העם, שביטויי אהבתם לאיש וחובתם הכנה נתגלו פתאום בהינע מניין יתמות במסע⁶⁹. זו הייתה החוויה שממנה ניסו המארגנים להימנע. בתגובה על כך התקבלה החלטה להכין תיקי מבעד המפרטים את סדרי הלווייתנים של אישים ממלכתיים תחת השם 'חבצלת', והזיק שחוקרם של לכיד גוריון כונה 'חבצלת א' (דרום)'. חשיבותו של התיק הייתה רבה במיוחד בשל המינימליזם בפרטי ההלווייה בצוואתו של בן-גוריון.

לקראת מותו רענן הצבא את התיק והתכנון היה מפורט ומדויק, כמבצע צבאי לכל דבר. ראש אי"א פופט, אלוף משנה אליהו שריד, שלח מברק שסוגו 'סודי' ו'בהחל' אל ראשי הלשכות והמסות, ואל המפקדות בדרום הארץ שהופקדו על הטקס, שכתובתו הייתה 'הגדל': פטירת מור דוד בן-גוריון⁷⁰. המסמך כלל לוח זמנים מפורט מוצע הצבת הארון במשכן הכנסת, צפיית דומייה במשך שתי דקות, סדרי המראות המטוקים מירושלים למדינות שדה בוקר, הודעת הדגל לחצי התורן בכל יחידות צה"ל, מסדרי אבל ופקודות יום של הירמיה'ל. במסמך נוסף, שכתובתו 'הגדל' – חבצלת א' (דרום) – כוננת לכיצד, נקבע כי 'בעקבות הכרת כוננות למבצע 'חבצלת א' (דרום), ותקיימו ישיבות של ועדת השירים והועדה הבין משרדית לטכסים מיוחדים בהן הוחלט על ביצוע המבצע בהתאם למפורט בתיק 'חבצלת א' של אי"א פופט'⁷¹.

פריטס הוורואת לטקס היה מדייק וקפדני. כך, למשל, 'להטסת מסע הלווייה יקצו 3 מטוקים 'יטעור' להטסת האח"מים (95 איש) ומטוק אחד 'סופר פולין' להטסת הארון ומלווי הכבוד'. נקבע כי במסע הלווייה האווירי 'ראשון ימריא' המטוק שבו הונה הארון ומלווי. אוריון ימריא יתר המטוקים בתדירות של כ-7-10 דקות. המסמך הוכן בקפידה כה רבה עד שנוסח סעיף מיוחד הודן בפירטי הנהגת הוירים, חלוקתם והסרתם: 7' מברק הזרים הירמייים יוכנו כפולים, מערכת אחת לטקס האשכבה ומערכת שנייה לטקס הקבורה בשדה בוקר'. נכתב מראש, תוך חשיבה על כל פרט, כי במטוק שיחזיר את האח"מים (ובמסמך המקורי המושג הוא אר"מים – אישים רמי מעלה יטסו גם סרטי השליווייה. סעיף מטרים במסמך דן בלבוש החיילים, ובסעיף אחר נכתב כי 'המסע הדגלי יעבור בין שדרת (שתי שדרות) צוערים (כלתי המושים) שתתפרט לאורך המסע הדגלי – ממקום שדרת המטוק ועד אחוזת הקבר'.

נהגות המטוק ועד אחוזת הקבר. ההלווייה התנהלה בהתאם לתיק המוקדם שדוכן בשינויים מסוימים. החשוב שבהם עסק בהגבלת הדיקה ההלווייה מסיבות ביטחוניות, אם כי הללו לא הובדו די צורכן. מימוש תכנית 'חבצלת' ביטא צורך בירוקרטי למסד אירועים לאומיים במדינה הצעירה. הדיק המבצע מיקם כל משרד ונושא תפקיד בטקס הענקת הכבוד האחרון למדינה לאומי

69 נתן יריבון, 'ליקויים במסע הלווייה', הארץ, 3.3.1969.
70 מברק – 1541 בהחל, 1.12.1973, גנזך המדינה (להחל: ג"מ), תיק 143.
71 מברק – 1334 מיידי, 1.12.1973, שם.

יתנוסס לעד בהיסטוריה היהודית לצידים של יהושע בן-נח, דוד המלך והודיה המכבי בהדר גבורתם וחולשותיהם [1...]. דמותו של בן-גוריון, מעיני דוחן, היו לסמל, לא רק בעמנו, אלא גם בעולם כולו. דמות מופלאה אשר גילמה את מסורתו וחוכמתו של הסב בעמים, על כל התוסס והרענן אשר בצעירי הדור [1...]. בן-עמי סיים בדברים הבאים:

היום, שמו של בן-גוריון הפך לאגדה, והוא משקיף ממרום ורואה את העם מצדיע לו – נציגי שבטים דורות, נשמות מייסדי האומה, שופטה ומלכה, בניה ובנותיה, כל הטובים והשורפים, כל הרוגי מלכות, עולי הגרדום, כל אלה שגפלו על קירוש השם וכל אלה שהוציאו נשמתם בטדה במלחמות על שחרור המולדת ותקומת ישראל [1...]. אשרי הדור שזכה לקברניט כות, לשר ניצחון אשר פרשת חייו הפכה לאגדה שאבות ואמהות יספורו לכבודם מודר לדור.⁶⁶

המשמלה התבססה לשיבת אבל מיוחדת. הכרי הממשלה עמד מול תמונה של בן-גוריון וראש הממשלה גולדה מאיר ספרה לו: 'אם בן-גוריון היה דרוש לנו בתקופת הקורות, ותמורות, היה שבעתית דרוש לנו עכשיו, במלוא כוחו להנהיג את העם גם למאבק ואולי לשלום [1...]. עולמנו נעשה עצוב יותר בהילקח מאחננו בחייו העם'⁶⁷. נשיא המדינה, אפרים קציר, קלע לרחשי לבם של רבים באומדן שיעם מותו של ר' בן-גוריון אבר העם היהודי את גדרל מנהיגי שכדור הזה.⁶⁸

ביטויי האבל והצורות המנהיגים ביטאו הכרה קולקטיבית במקומו הכביר של המת בהיסטוריה של המדינה. שאלת עיצובו של הטקס הפורמלי הייתה מורכבת יותר, וכמובן ספונטנית פחות. היא הביאה לידי ביטוי סדרה של הגיונות משילמים וסותרים, שחשובים שבהם היו ההיגיון הלאומי, ההיגיון הביורוקרטי וההיגיון המיתי. את ההיגיון הלאומי ייצגו נציגי המוסדות הממלכתיים; את ההיגיון הביורוקרטי ביטא במקרה זה הצבא; ואילו את ההיגיון המיתי ניסו לכפות המנהיג (המת) עצמו.

3. **הצוריקוטיציה של המיתוס: סיפורו של הדיק 'חבצלת'**
שני הגורמים העיקריים שהשפיעו על מסלול ההלווייה ופוסיה היו רצונו של בן-גוריון עצמו, כפי שבא לידי ביטוי בצוואתו, ותכנית פעולה מוכשרת שזכין הצבא. תכנית הפעולה הייתה תגובה על אי שביעות הרצון מהדרך שבה התנהלו הלווייתנים של הנשיא 'צחק בן-צבי' (1963) ושל ראש הממשלה לוי אשכול (1969), שגם הן אודגו על ירי הצבא והממשלה. כך כתב סופר הארץ על לווייתו של לוי אשכול: 'עוקשות פרוטוקולרית שיוונה למאד צביצין של שריד כמעט מאובן. הייתה ממלכתית כלווייה, אך חסדה בה

66 עובד בן-עמי, 'אגדת בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.
67 מתוך הדיווח במעריב, 2.12.1973.
68 על 'המשמר', 2.12.1973.

ההלוויה עצמה התאפיינה בדרממה יחסית, פרט, להקראה מוגבלת של סקסטים לאומיים ואמירות הספרותית.

בבוקר הוצא הארון מבית החולים תל השומר. החזן הצבאי הראשי אמר תפילה אל מלא רחמים והבן עמוס בן-גוריון אמר קריש. מסוק העביר את הארון אל קריית הממשלה. משם הוא הועבר על כתפיהם של אנשי משמר הכנסת אל המשכן. תחילה הוכנס הארון לטרקלין הכנסת, שם נערכה מעין הלוויה זוטא. את ההספדים (שנאסרו לפי הצוואה) החליף ביטוי לאומי: מנהל הרדיו, משה חובב, קרא קטעים ממגילת העצמאות. מאחורי הארון ניצב כר עם אותות ההצטיינות שבהם כוכב על ידי מנהיגים עולמיים. שמונה מאנשי משמר הכנסת נשאו את הארון, מאחוריו דלקו שני לפידים זיכרון, משני צדדי עמדו ארבעה אנשי משמר הכנסת ושני רבנים צאנים אמר פרקי תהלים. על פני הארון עברו הנשיא, ראש הממשלה, שרים, חברי כנסת, ועוד משלחות רשמיות ואישיים ודושים. נשמעה צפירת אבל.

כתב מעריב, רב גולדשטיין, הכיע את התרומות מהסקס, וציין כי גם במוות הראה בן-גוריון את הדרך שעליה על העם ללכת:

היה זה טכס צנוע, מאורגן בצורה מכבדת, כאשר הדבר הגדול היחיד בו היה רוחו של האיש הדגול, אשר יצא לדרך האחרונה [...] למדנו לדעת עד כמה מעמד הפרידה מרמז יותר בלי הספדים ארוכים ומיגעיים. כמה הוד היה תחת זאת במזמורי התהלים של נעים זמירות ישראל, שגשאו ברוח הרעננה מעל ירושלים זו, שהרים סביב לה. גם בכך הורה הקזן את הדרך, בצורתו לכל ירעיפו עליו הספדים לרוב.⁷⁴

מסלול המעבר ליציבות נפתח כשעה עשר בבוקר. העיתונים דיווחו שזוהי המבקרים נמשך ללא הפוגה ושהדרכים למשכן הכנסת היו פקוקות. העיתון דבר דיווח:

הם באו באלפים, בקבוצות וביחידים, זקנים וצעירים על מקלותיהם וצעירים במדים וכלי מדים וכמות בתי ספר ומוריהם, תושבי ירושלים ואנשים מכל הארץ, ותקנים ועולים, אנשים, נשים וטף. הם הלכו בדרומיה, והתעכבו רגע מול הארון והמשיכו כדרכם. ברחבת הכנסת שרר שקט מוחלט.⁷⁵

הערכות דוברו על רבע מיליון אזרחים שהגיעו לעבור על פני הארון. מעריב סיכם את היום, שהוקדש להבעת הכבוד של העם המנהיגים אל בן-גוריון: 'המראה המרגש ביותר היה דווקא בשעות הערב, כאשר גשמים החלו לרדת, ורחק עוד נשבה על גבעת הכנסת – ובכל זאת, לא מש הקהל העצום ממקומו. אלפים הוסיפו לעמוד בתורים מתפלתים בקור צונח, ולא ויתרו על הפרידה מהיהודי הגדול ביותר של דורינו'.⁷⁶ שבת טבת הרהר על משמעותה

והגור, למשל דרך האישים הנרדפים להשתתף ומספר זרי הפרחים, מהו הכבוד הראוי לנושא תפקיד ממלכתי.⁷² מבחינה זו הלווייתו של בן-גוריון משמשת מקרה בוחן מרתק לדרך שבה נוצרת 'מסורת מומצאת', המסתמכת על מסורות קודמות אך מתמודדת עם מצב חדש, ומבטאת בהסתמלה את ערכיו של הלאום.⁷³

ת. מסע ההלוויה: מהפירפריה למרכז ובחזרה

כאשר אדם נפטר, הדרך שבה תיראה ההלוויה ויישמר זכרו היא לעתים פועל יוצא של רצונו וצוואתו, אך לעתים קרובות רצונו אינו מובא בחשבון. כאשר מדובר בדרמה ציבורית, בודאי מנהיג לאומי, תמינה לעתים קרובות 'מנצח' את טקס ההלוויה כדי להנהיל את הערכים החשובים לה, ומפקיע את דמותו הן ממשפחתו ומקורביו והן מהנפטר עצמו. בדרומה שהוצגה קודם, טקס ההלוויה של לנין בברית המועצות היה לפולחן מדינה המוני, בניגוד לכקשתו המפורשת, שנתמכה על ידי אשתו ורבים מתומכיו. מקרה בן-גוריון הוא במידה רבה הפוך, ומתכיר יותר את הלווייתו של שרל דה גול. השפעתו של המנהיג הייתה דומיננטית בקביעת מקום קבורתו, טקס ההלוויה וההנצחה שבאה לאחריה, לעתים קרובות בניגוד למתבקש בתוס הלאומי.

צוואתו של בן-גוריון, שנתחמה ב-20 במאי 1973, הופקדה ב-2 בנובמבר של אותה שנה בבית המושט המהיר בירושלים כדי שר המושטים לשעבר, יעקב שמשון שפירא, וההתקדמות בה להלוויה הייתה מצומצמת: 'אבקש כי יביאו אותי לקבורה בנחלת הקבר במדינת שדה בקר לצד קברה של פולה ז"ל. אבקש כי בעת הלווייתי וליד קברי לא ינשא הספדים ולא ישמעו ריש משהי כבוד'. עם זאת, קביעת המקום והאיטור על ההספדים עיצבו הן את משמעותה של ההלוויה והן את הנצחתו.

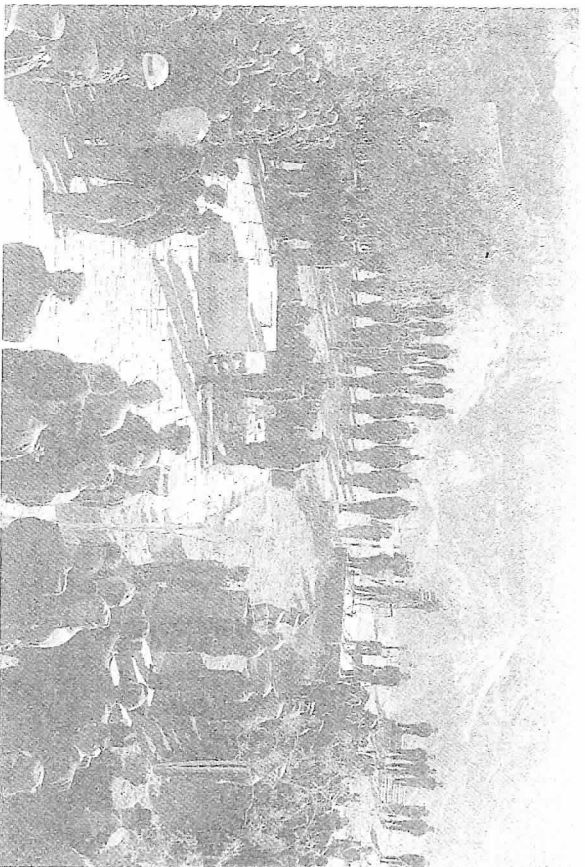
ההחלטה להיקבר בשדה חייבה מסע הלוויה ארוך, מעין מסע צליעות שליווה את דרכו האחרונה של בן-גוריון. במותו חיקו מלוי הארון את המעשה שעשה בן-גוריון בחייו, והחליף את מסעם במרכיב וסיימו אותו בפריפריה. השתיקה שכפה המת בצוואתו, שלא ייגשאו הספדים, חייבה את המשתתפים להגות במשמעות האירוע מתוך הגיונו ומסלולו, ומנהיג מאנשי ציבור לנסות למשחזרם. סביב ההלוויה, לפניה ולאחריה, בעיתונים וברדיו של אותה תקופה, היה דיון נרחב עליה ועל דמותו של בן-גוריון, אך

מאתורי תכנית 'חבצלת' הסתתרה דרמה תחרות ופוליטית גדולה, שהיו לה גם צדדים רכילותיים: מי ייקח חלק באירוע ההיסטורי המכונן, קבורתו של אבי האומה החדשה, ומי יקבל אישור לעמוד חסן בטקס הלוויה. האחריות נתנה לעורך הנאמן של בן-גוריון, חיים ישראלי, והגורדה פתקים בצורות ובצבעים שונים. שמענו על כך בראייתו שערבנו, אך לא מצאנו מסמכים בארכיונים על תהליכי החלטה אלה.

72 מאתורי תכנית 'חבצלת' הסתתרה דרמה תחרות ופוליטית גדולה, שהיו לה גם צדדים רכילותיים: מי ייקח חלק באירוע ההיסטורי המכונן, קבורתו של אבי האומה החדשה, ומי יקבל אישור לעמוד חסן בטקס הלוויה. האחריות נתנה לעורך הנאמן של בן-גוריון, חיים ישראלי, והגורדה פתקים בצורות ובצבעים שונים. שמענו על כך בראייתו שערבנו, אך לא מצאנו מסמכים בארכיונים על תהליכי החלטה אלה.

73 על מסורת מומצאת ראו, Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983

74 רב גולדשטיין, 'דרכו האחרונה', מעריב, 4.12.1973 (להלן: גולדשטיין, דרכו).
75 'דבר מיליון עברו על פני ארון בן-גוריון', דבר, 3.12.1973.
76 'יום בלתי פוסק של נחלי-אדם בא להיפד מדר בן-גוריון', מעריב, 3.12.1973.

שדה בוקר, 3.12.1973
| צולם: יעקב סער, בארבות לשכת העיתונות הממשלתית

בוקר. המקום היה מוקף בגדרות חבלים חוטי ברזל, ויריעת בר שחורה גדולה הייתה קשורה לכנייץ הספייידה ובלטה למרחוק. אחרי שיצא האוטובוסים, התיצבו שישה חיילי הרבנות הצבאית וראשית משני צדי הקבר הפתוח. הארון הגיע במסוק החמישי שנחת באמצע המדלשה, מלוח בשישה סנטי אולפים וארבעה סנטי ניצבים. אחריהם ירדו בני המשפחה. בין המוכדים הראשונים שהגיעו לקבר הנשיא היו ראש המשלה ויושב ראש הכנסת, אחריהם – שרי המשלה ושאר המוכדים. פלוגת צנחנים דיגלה את נשקיה. רק 150 איש הורשו להשתתף בטקס ההלוויה.⁷⁶ בשעה 13:20 התקרב לרחבה קומנדוק צבאי ועליו הארון. ליד עמדת במשמר כבוד אלופי צה"ל וניצבים במשטרת ישראל. הקהל היה שקט. רגל הלאום הוסר מעל הארון, איש הרבנות הצבאית קיפל את הטלת שמתחתיו, והארון הורד לקבר. הרב הצבאי הראשי קרא פרק תהלים והבן עמוס אמר קריש. מאחורי הקבר, בכיוון נחל ציץ געמו מבעוד מועד סלי גומי שחורים מלאים באדמת המדבר. הם הועברו בדי חיילי הרבנות הצבאית מיד ליד, ותכנס נשפר לתוך הקבר עד שכוטה הארון. החזן השמייע תפלה, ורי פרחים הונחו על הקבר. בכך תם הטקס, והאבלים פנו לשכב לבתם. כתב על המשמר הורשם מהדיקן הטימבולי של ההלוויה:

79 דוקא לעיתון יריעות אחרונות לא היה נציג. שנים לאחר מכן סיפרו איתן ובר כיצד, בנוצי העיתון בטקס, התמיץ את האידע, והדיווח שלו התבסס על האנה לרני. לפי הדיווח שלו השתתפו בטקס רק 120 איש. איתן ובר, איך פיספסו את כן גוריון, יריעות אחרונות, 7 ינואר, 11.4.2008.

ירושלים, 2.12.1973
| בארבות לשכת העיתונות הממשלתית

של ההתכבדות העממית אל כן גוריון, הקשר המורכב בין מנהיג למונהגים, כפי שבאה לידי ביטוי בטורים של מבקרים:

אלי הרע הרפה ביותר – להשתרד בתור הארון המתפתל על גבעת הכנסת. הלילה בהיר, הכוכבים נוצצים, הקרקע והמצפנות הלחות מחזירות אורם. האר הנגשף מחמת הקור מפירות העומדים בתור מרמה אותם לרכבת ענק, הנושפת במעלה ההר. גברים, נשים, וטף ודחוקים זה בזה, וכל אחד בדרכו שלו מתייחד עם כן גוריון והולך לחלוק לו כבוד אחרון. לכל אחד שמורה בלב פינה לבן גוריון, אפילו לחינוק זה תנישא ברי אבין. מי ידע, אולי מרמה הוא שהורקור מעל רחבת הכנסת הוא כן גוריון ולכבודו עלתה המשפחה ממגדל העמק, וכאשר יגדל החינוק וידע לאיש יזכר תמיד באור המדול.⁷⁷

למחרת בבוקר נשאו מנישה מסוקים את הארון ואת המוכדים אל טקס ההלוויה בשדה בוקר. כתב מעריב התפייש: 'שאון המסוקים המהרוממים המהיש לקהל הדומם, כי בחרי האמה עזת לתמיד את עיר דוד שאהב'.⁷⁸ בצהריים הגיעו המסוקים למגרש הכדורגל של המדרשה, ואליהם הצטרפו חמישה אוטובוסים ועשרות תושבי המדרשה וקבוצ שדה

77 שברי טבות, 'מלך מדבר', הארץ, 5.12.1973.
78 גולדשטיין, דיבר.

כך לגבי הצבא, על אחת כמה וכמה כך לגבי הרבנות, שבמקרה זה תפקידה נגזר מהנחות היסטור של הטקס היהודי. חילוניותו של בן-גוריון הייתה נכרך מרכזי בהשקפת עולמו (אף המשיחיות בהשקפת עולמו הייתה מחולקת). אם הגיע להסדרים עם הרבנות, היה זה פרי אינציות פוליטיים ולא עקב השקפה פרוטסטנטית.⁸⁴ מקומם הדומיננטי של הצבא והרבנות בטקס מלמד רבות על תפקידים המרכזי של המיליטריזם ושל התאקדוטיזציה בעיצוב הסדר הסימבולי של המדינה בעשורים הראשונים, תפקיד שימשיך לעצב את המיתוסים הלאומיים כשנים הבאות.⁸⁵

ט. השתיקה, תחליפיה ומשמעותה

כותבי ההיסטוריה ומחברי ביוגרפיות על בן-גוריון לא תיארו, ובודאי לא הרחיבו, בנושא ההלוויה. הביוגרף מיכאל ברזורה, באפילוג קצר, קול' הרממה, לשלושת הכרכים הגדולים שבכתב, הקדיש לאירוע שורות קצרות: 'ההלוויה נערכה ברוממה, שהיתה חזקה ומסעירה יותר מכל נאום, קינה והספד. משתתפים מראשי צוק מדברי אל נוף האלמוות הקרים לבדם – שני גושי אבן מסתתרת, משקיפים מראשי צוק מדברי אל נוף האלמוות של נחל ציץ'.⁸⁶ ברזורה זכר וציין את הדומיה, והאפקט המתחזק כשהוא התייחס לשני הקברים הבודדים שנוותרו במדבר השומם והדומם. תיאורו מתאים לרושם של צופים אחרים. המשתתפים בהלוויה ציינו את ההשפעה שהייתה לצו השתיקה. כתב מעריץ, לדוגמה, 'הש מוגבל על ידיה: 'פתאום אותה רוצה להגיד משהו. מובטק לך, מזועזק לך. רק לומר לך: "שלוש בן-גוריון". רק להפדר. רק מילה אחת. אבל אטור. הכל שותקים. שוכר צויה האיש. רק רוח חרישית נוחמת'.⁸⁷

למרות זאת, בתיאורי ההלוויה והקבורה במשך שני הימים שבהם נערכו אפשר להבחין כי לא הייתה שתיקה או שהיא לא הייתה מלאה. הטקסים היו בעלי אופי יהודי-דתי, ואל תוך הריק שנבע מהשתיקה שציורה בן-גוריון נכנסו בעיקר דוברים דתיים. לעתים היה זה הטקסט הקנוני הרחי, למשל הרבנים הראשיים שקראו מתהללים, ספר המזרח לדרך המלך,

84 על בן-גוריון וחתן ראו, למשל, צבי צמרת, 'בן-גוריון, ה"שולחן ערוך" וה"שולחן" החדש: לשרשי המחת בין בן-גוריון ובין היהדות הדתית', בתוך: אבי שגיא ורב שוויץ (עורכים), מאה שנות צינות דתית, רמת גן 2003, כרך ג, עמ' 401-420; דן-יחיא, ממלכתיותו דוד אחתה, 'משיחיות חלונות כתרואלויה פוליטית: המקרה של דוד בן-גוריון', בתוך: כריסטוף שמידט ואל' שגפיל (עורכים), האלדום לא 'יאלם רום: המודרנה היהודית והתאולוגיה הפוליטית, ירושלים 2009, עמ' 204-225; אשר כהן, השליית והרגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בשנות המדינה הראשונות, ירושלים 1998.

85 על הדת כמרכיב אינהרנטי בצינות ראו, למשל, אביעזר רביצקי, הקץ המולדה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל-אביב 1993; ברוך קמברלנג, דת, לאומיות ורדיקליזם בישראל, תל-אביב 1994, עמ' 116-131.

86 ברזורה, בן-גוריון, כרך ג, עמ' 1604.

87 גולדשטיין, דרכי.

מעמד הקבורה כדקה בוקר היה כולו פשוט ושגב. הוא שיקף את ייחודה של מדינת ישראל, הקנה לו את המימד ההולם את המדינה ואת מורה דרכה. הנוף המדברי הישרה על הכל אווירת קרומים של בראשית חלוצית וחורגיש את הברירות, נחלת העם וטבע המנהיג הממ. מיעוט המשתתפים התעניין לטכס אינסטיטוציוני ופרסיוני 'לאומיות', החיילים היפים וההקליטות החינניות ביטאו משהו מן העתיד, מן הצמיחה, שיצגו גם על-ידי עצים וירק מעטים ועל-ידי בניינים המצטיינים באופן. אמירת הקדיש על-ידי רובן עמוס 'לאבא ולאמא' העניקה להכתנסות הממלכתית את הנימה האנושית הכשר-דמית שלה זכאי, יותר מזה, בה חייב אפילו מנהיג מורם מעם.⁸⁸

לא הייתה זו אמנם ההלוויה הראשונה של ראש ממשלה ומנהיג בישראל, אך הרפוסים הרפורמליים טרם נקבעו, וכתוצאה מכך עלו טענות עקרוניות סותרות: מצד אחד נטען שמה שנועשה היה יותר מדי, ומצד שני שלא נעשה די. אישה התייחסה לקירבה למלחמה והפנתה, בניסוח מעט מטורבל, את השאלה הכאה לראש הממשלה: 'האם היה צורך, הגיוני שאמהות ונשים שכוללות, שבהנחה נפלו לא תעמודנה לזכרו של בן-גוריון בעור שלא עמדו לזכרו של בנם שנפל למען המולדת?'⁸⁹ היא נכתה לחשובה פורמלית מלשכת ראש הממשלה: 'איך לצפירה לזכרו של בן-גוריון כל קשר, וכמובן שאין היא באה להמעיט, חס וחלילה, מזכר יקרינו ובנינו'.⁹⁰ כנגד הביקורת כי טקס ההלוויה היה מוכר עד כדי חוסר רגישות לנופלים בקרב, הייתה גם ביקורת הפוכה. במכתב אל שמואל אלמנו, מנכ"ל רשות השידור, הורעם המלוראי יקותיאל פדלמן שלאחר ההודעה על פטירת בן-גוריון נמשכו השידורים כפי שתוכננו מראש, כולל ראיון עם ראש הממשלה, גולדה מאיר. הוא זעם על כך וטען כי מן הראוי היה 'להפסיק את השידורים לזמן מסוים או לנגן מוזיקת אבל כשגודל מנהיג הדורות של עם ישראל נפטר [...]'. אנו יכולים ללמוד מעמים קטנים בעולם, כיצד הם נותנים כבוד למנהיג שהולך לעולמו'.⁹¹ ככלל, הטקס שנחן אפשרות לרבים לחלוק כבוד אחרון אך בה בעת כיכר את צוואתו של המת, התקבל בהסכמה וביביעיות רצון. אווירתו המוכרבת שהייתה קשורה להמנונות מהספדים שפכה בן-גוריון, הייתה לרצון רוב הצופים.

אולי ההיבט המשמעותי ביותר של ההלוויה היה נוכחותם הכוללת של שני גופים, הציב והרבנות, שגודרו מצוואתו של בן-גוריון. למרות חשיבות הממלכתיות בתפיסתו, ומניה וביה מרכיות הצבא בחזון זה, לא הזכיר בן-גוריון את הצבא כסוכן זיכרון שלו. אם

80 פלג, מנהיג.

81 2.12.1973, אב"ג, 6471/201.

82 שם.

83 מכתב פדלמן לאלמנו, 2.12.1973, אב"ג, 6471/201.

ראוי להקדיש מחשבה נוספת למשמעותה של השתקפה בן־גוריון על ההלוויה. אפשר לראות בה ממד מתנשא, הרמוז כי מנהיגי הזמן, שבן־גוריון המעיט בהערכתם, ער לא מזמן יריביו הפוליטיים המרים, אינם ראויים להספידו. אחד הצופים ראה בשתקפה ביטוי למעבר הגורגופי של בן־גוריון ממעמד של פוליטיקאי בן־מתווה לזמנות מיתית, הנישאת מעל לסכסכים הקטנוניים של הפוליטיקה בת הזמן:

הדממה הזאת זעקה. האלם הזה, שגור דוד בן־גוריון ז"ל, על החולקים לו כבוד אחרון – לא לנאום, לא להספיד, לא לקנות – דיבר אתמול בחלקת הקבר של פולה ודוד בן־גוריון בשדה בוקר, יותר מכל הנאומים. לא רק מילים חורדות ללב. גם הדמוייה מפלסת לעצמה דרכים.

אחדות השתקפה. הכל שותקים. האם לזה נתכוון בן־גוריון? ההיה זה מניצוצות גאונותו? שלפי שהדיבורים הרבים עליו ועל אישיותו ועל דרכו ועל מלחמותיו, הקטנות וגדולות, נתלוה אליהן לא מעט פילוג ופירור לכבות, ביקש שבדרכו האחרונה, לפחות, תלווה אותה השתקפה המאחדת.⁹²

מדוע תבע בן־גוריון כי לא יישמעו הספידים בהלוויה, וכך תהפוך הדממה לחוויה המכוננת של הסתלקותו מן העולם? לפנינו שוב משחק בין הפיסת ההצצה המיתית של בן־גוריון לבין ההגיון של המדינה הבידורקטית. בן־גוריון ניסה לעצב את דמותו במסגרת מיתית רחבת, שומבר אותו אל ההיסטוריה הלאומית המונומנטלית. להסדיר ההלוויה הרחיק כשיליים, הוא לא חפץ להתחבר עם פוליטיקאים בני התקופה או עם החברה הישראלית האבלה. נאומים שהיו מציבים את דמותו בהקשרים בני הזמן היו פוגעים ביסוד המיתית של ההלוויה ויוצרים אלטרנטיבה פרשנית לדמותו ההיסטורית. השיבותה של השתקפה נבעה מהיעדרו של דיבור אלטרנטיבי. דיבור כזה של המיסד הפוליטי הבידורקטי יוצר רושמיצויה של האבל. כאשר ניסה בן־גוריון לעצב הנצחה חילונית, המתבוננת אל המסלול שעברו בני ישראל בדרכם ממצרים ומתאגרות את החברה הישראלית כמבט בקורותיו על מעשיה ומחלציה, הספידים קונטקסטואליים יכולים היו למשוך את תשומת הלב מהמסר המרכזי אל ההווה הפוליטי.

על קברו של בן־גוריון, שאותו עיצב הפסל עזרא אוריון, נחרטה, פרט לחריכי חלודה והפסורה, רק שנת עלייתו לארץ.⁹³ התפקידים הפורמליים הבכירים שמילא, ראש ממשלה ושר ביטחון, אינם מופיעים בכיתוב על המצבה. בכך ביקש להדגיש וליתר את חשיבות עלייתו לארץ ישראל: מבחינתו, וזה תאריך הולדתו האמיתי. הדגשה זו תואמת את השקפת עולמו על מרכזיותה של ארץ ישראל, השקפה שבטא בניסוח שחרם למגילת העצמאות: 'בארץ ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית'. ציון שנת העלייה לארץ על הקבר הייתה דרכו להעניק למותו משמעות מיתית, לעצב

וכך הציבו במשתמע את דוד בן־גוריון בהקשר דתי. היו תפילות קדיש ואל מלא רחמים. זכות הדבר, שנקלחה מתומכיו החילוניים, ניתנה לדוברים דתיים שהעניקו משמעות משלהם לזמנתו של ראש הממשלה.

רב בית החולים הריסה, הרב יעקב רקנבסקי, ספי: 'אבר למדינת ישראל ארזכלה, מחוללה קברניטה'. בהספד קשר את פרשת השבוע לפסידת בן־גוריון, בברו על סולם יעקב, שהגליו על הקרקע וראשו בשמים. 'נדמה לי שדוד בן־גוריון הוא האיש אשר נשתל ברוחו מאת ההשגחה העליונה להגשים רעיון זה. בהתגלותו הראה לעם שאפשר להיות מוצב ארצה וגם להגיע למטרתו עליונות ביותר, שממיימות, לעידן של גאולה שלישית, שחרור הארץ, כניון ממשלת ישראל וקביץ גליות'.⁹⁴ היא העניק לבן־גוריון מעמד הנובע מפגישתו עם אחד ממנהיגי היהדות החרדית, והעניק גירסה משלו למפגש המפורסם בין בן־גוריון לחזון־אשי:

בן גוריון נכה לנשמה עילאית גדולה, וכך העיר עליו גאון הדור, בעל החזון איש זצ"ל. אחרי הפגישה המפורסמת, שהיו סגורים כמה שעות, ורחוקים לעיניהם שלא לפרסם שום דבר מיסוכומי פגישתם ושישאר סוד כמס עד בוא המשיח. זכורים לי שני הדברים. בן־גוריון בצאתו אמר לבתבים: 'ראיתי כאן לפני אדם אשר הוא מוצב ארצה וראשו מוגע השמימה'. והחזון איש אמר למקורביו: 'יצא מנני איש עם נשמה גדולה'. היהדות הדתית חיבת לו רבות. הוא הניח יסודות לאפשר חיים משותפים בין דתיים ללא דתיים.⁹⁵

תוצאות הלוויא של השתקפה הייתה שהלוויה קיבלה נופך דתי מובהק, והדתיות שלה אף הודגשה. כותרת כבתו של כתב מעריב, הייתה: 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן־גוריון'.⁹⁶ בהלוויה היו מרכיבים חילוניים ולאומיים. למשל, הקאה ממגילת העצמאות או מדברי בן־גוריון, וכמובן תפקידו המרכזי של הצבא. ספק אם בן־גוריון רצה שהווייתו על הספידים יקנה צבע דתי חזק במיוחד, אך היה זה הוצר לוויא כמעט הכרחי בהקשר של התהלות הלוויות בישראל, ושל השתקפה שגור על תומכיו ועל ראשי המדינה.⁹⁷ השתקפה העידה יותר מכול על היעדר (חילוני), ויק שאליו פלשו סקסטים קטונים ולא קטונים שהחלוציות הישראלית הצעירה לא גיבשה להם עדיין תחליף ראוי.

88 אבי"ג, 6471/201.
89 שם.
90 ירושע ביצור, 'בתפילה נפרדה עיר דוד מבן־גוריון', מעריב, 4.12.1973.

91 בעור שבטקס ההלוויה נכסה הצינור הדתות את בן־גוריון, מאז הוא מונכס בחזרה באחרות הנערכות ביים השנה במדינת בן־גוריון. כאשר מצוות האיסור לשאת הספידים הוסרה מעל הדברים, ואלהם מאורפים קטעי קריאה ושרים של מקהלה נה"ל. כך מעצבת דמות לאומית המטילה את צלה על הביטויים הדתיים שהצטמצמו בטקסים השנתיים, ונתור מהם רק הקריש ואמירות אל מלא רחמים.

מכטא. פעם בשנה, ביום הזיכרון הממלכתי, באים מנהיגי ישראל אל הקבר והטקסט החזרתי לעייפה בדריהם הוא נגטיבי ופזיטיבי בה בעת: נגטיבי בכך שלא מילאו את צוואתו, ופזיטיבי בהתייחסותם לעשות זאת בעתיד. בבחינתו להיקבר הרוח מהמרכז הפוליטי הישראלי הציב עצמו כנגד גוריון כעין הביקורתית הגדולה, המתבוננת במנהיגי ישראל ושופוטת את מעשיהם. בשיחות נדירה לאירועים מעין אלה, אך בשפה שנשמעת כבר אנכרוניסטית, ביטא זאת ראש הממשלה אהוד ברק בטקס של שנת 2000: 'שנה אחר שנה מטריח "הקו" את צמרת המדינה לכאן, לחלקת הקבר הניצבת מול השימוץ [...] שנה אחר שנה יכולו לכאן מנהיגי המדינה למסור דין וחשבון. עלינו כמנהיגים לדבוק בדרכו של כנגד גוריון. הגידו כן לקו'⁹⁵.

אלא שרוב מנהיגי המדינה אמרו באופן מעשי לא למורשתו של 'הקו'. יחד עם קבורתו הפזית של המנהיג, נקברה גם משנתו. ההלוויה הייתה הבקו שהאיר שוב לרגע את תפיסתו החלוצית והממלכתית, בניסיון אחרון לכפות סדר יום על חברה שנטשה מזמן את דרכו. בתוך ארבע שנים מהלוייתו הוכרחה בהצלחה מהפכת הנגד של מגזרים נחרצים בחברה הישראלית – המחנה הרביזניסטי, הציונות הדתית, החרדים והמזרחים – שחשו מנוכרים לממלכה שכונן. הם קראו ויגדו על היוזמה האוניברסלית שבחזונו הממלכתי, ובה בעת ביקשו להציג את תרומתם הפרטיקולרית ללאום. אולי באופן ריאליסטי הייתה מהפכת הנגד הזו דווקא ניצחונה הגדול של הממלכתיות, פרי חזונו של כנגד גוריון: קבורתו חבטת נחרבות צורפו אל הפרויקט הישראלי הדמוקרטי המתהווה ונצפרו בו, כל אחד בדרכו. ביום השנה הרביעי ניצב מול קברו ראש הממשלה החדש אז, מנחם בגין, יורשו המוצהר של זאב ז'בוטינסקי, שניהם יריביו ההיסטוריים המרים, והכריז: 'במקום הדגל הרביזני המורד [כנגד גוריון] הניף את נט התקומה של עצמאות ישראל'.⁹⁶ בכך סימן בגין, כעורמת היסטוריה אופיינית, שגם השינויים המפלגיים שחלו בחברה הישראלית חוסים תחת הכנפים הסמבוליות של המנהיג המייסד.

החפיפה המקרית בין ההלוויה למלחמות יום הכיפורים סימלה את התבטותה של החברה הישראלית תוך כרי פרידה מהאב המייסד. אפשר לראות את הלווייתו של כנגד גוריון גם כטקס מעבר סימבולי של מדינת ישראל מחברה איזולאנימית, מגזרית וקולקטיבית, לחברה מופרטת, מקוטבת ונעדרת חזון משותף. אפשר לומר כי רבים מעקרונותיו המקורשים של כנגד גוריון ירדו לקבר יחד עמו.

95 אורי פינר, 'הכל פוליטי', זמן חגג, 8.12.2000; עודד ברמאר, גל' לוינסון, 'עלינו לדבוק בדרכו', כל

הנגב, 8.12.2000.

96 במאמר זה לא ביקשנו לעמוד על הדנקות של מקומו של כנגד גוריון בתולדה הציונית. בהקשר זה, נקודה מעניינת היא הגליטמיות ההולכת וגוברת של כנגד גוריון דווקא במחנה הימני. שובאה לירי בטייב בדבריו של בגין בטקס הקמת הליכוד בספטמבר 1973, על 'חלומי' כנגד גוריון ותלמידיו 'זבוטינסקי'.

97 שלמה גבעון, 'מנחם בגין בשדה בקר: מעלה זיכרו של כנגד גוריון', מעריב, 17.11.1977.

מעין הגיוגרפיה עצמית, בכורכו את הביוגרפיה הייחודית שלו עם הביוגרפיה הלאומית המונומנטלית. כוונתו זו, הבוררה בכיחוב שעל הקבר, תקפה גם בכפייית השתקה על מסע ההלוויה.

9. המבט הביקורתי של האב המייסד

כביוגרפיה על ברל כצנלסון תוארה דרכו האחרונה. התאור מסיימת במילים הבאות: 'במשך 35 השנים שחלפו מאז הלכו לעולמם רבים וטובים; אולם אותה תחושת האבל על אבירה שאין לה שילומים, לא שבה. לאחר שנים אמר סופר עברי, שהיה אז צעיר לימים: הייתה זו ההלוויה האחרונה, שאנשים הצטערו בה באמת'.⁹⁷ אפשר להחזיר את האמירה הזאת, המיוחסת לאלכסנדר סנד, נכונה. בהלוייתו של כנגד גוריון הושמעו ביטויים רבים על אופן דמות היסטורית מכוננת, וניכרה תחושת היתמות הקולקטיבית. עם זאת הביטויים של צער, של אבל ושל כאב היו מעטים, ולרוב ביטאו שגרת דיבור. ביטויים כגון אלה נאמרו בהלווייתה של פולה של מפזי וזן בעלה וזן מאלה של המספדים. אך הלווייתו של דוד כנגד גוריון הייתה אירוע בעל משמעות לאומית והיסטורית, והוא הובן ככזה בזמנו. הרגשות (במידה שהיו) הורחקו לקרן פינה; את מקומן תפסה הממלכה.

כנגד גוריון ניסה לעצב את מקומו בהיסטוריה המיתולוגית של העם בניסיון, שהצליח בחלקו, לנטרל מערכות משמעות אלטרנטיביות שהציגו את מותו בהקשרים שבהם לא חפץ. התכונן שלו התייחס לזמן הארוך המיתולוגי תוך הקרבה של הזמן הקצר הפוליטי. כאדם אשר טיפח מיתוסים במהלך חייו והביז היטב את שימושם, הוא בחר להרחיק את עצמו מהפוליטיקה הימיומית ולאסור על אחרים לדבר עליו וכשמו. המוטיבים שהיה חשוב לו להדגישם בהלוויה ובקבורה היו זיקת האומה אל עברה המיתית, זיקה שהחלשה באמצעות המראה של נחל צין; החלוציות המתמדת כדרך חיים ההולכת כל העת אל אחרים חדשים; חשיבותו של הנגב (ההליכה דרומה, אם לעשות פרפרזה על דבריו של פרדריק טרנר) והעיקרון המודרניסטי של הפרדת השומה.

עקרונית אלה היו אנכרוניסטיים כבר בחייו של כנגד גוריון, והוא נודח לשוליים שרבים ראו אותם כפתיים בשנותיו האחרונות. רגע המוות היה שיבה זמנית של ישראל אל המנהיג ותורתו, וכנגד גוריון שאף להשתמש ברגע מוגבל זה כמיישב יכולתו. הוא הצליח לקבע את המשמעות שבה עבדו מותו וקברו, אך הוא נכשל כמיתו, כפי שנכשל בשנותיו האחרונות בשלטון בעיצוב התיב שבו תלכנה החברה והמדינה. ההתבטות אל העבר המיתי הקודם של בישראל של היום. החלוציות הפכה לאות מוחה ומעוררת תחושות של ביטול וגלגול. הנגב והפריפריה הישראלית לא השתנו הרבה. כפי שהיא עצמה הלך לספד ובישנותיו האחרונות נותר בפריפריה מוזנחת, חסר כוח השפעה של ממש, כך קברו הוא אתה שמרבים לבקר בו, אך מעטים מאנשימים את התבטות החלוצית שהוא